

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

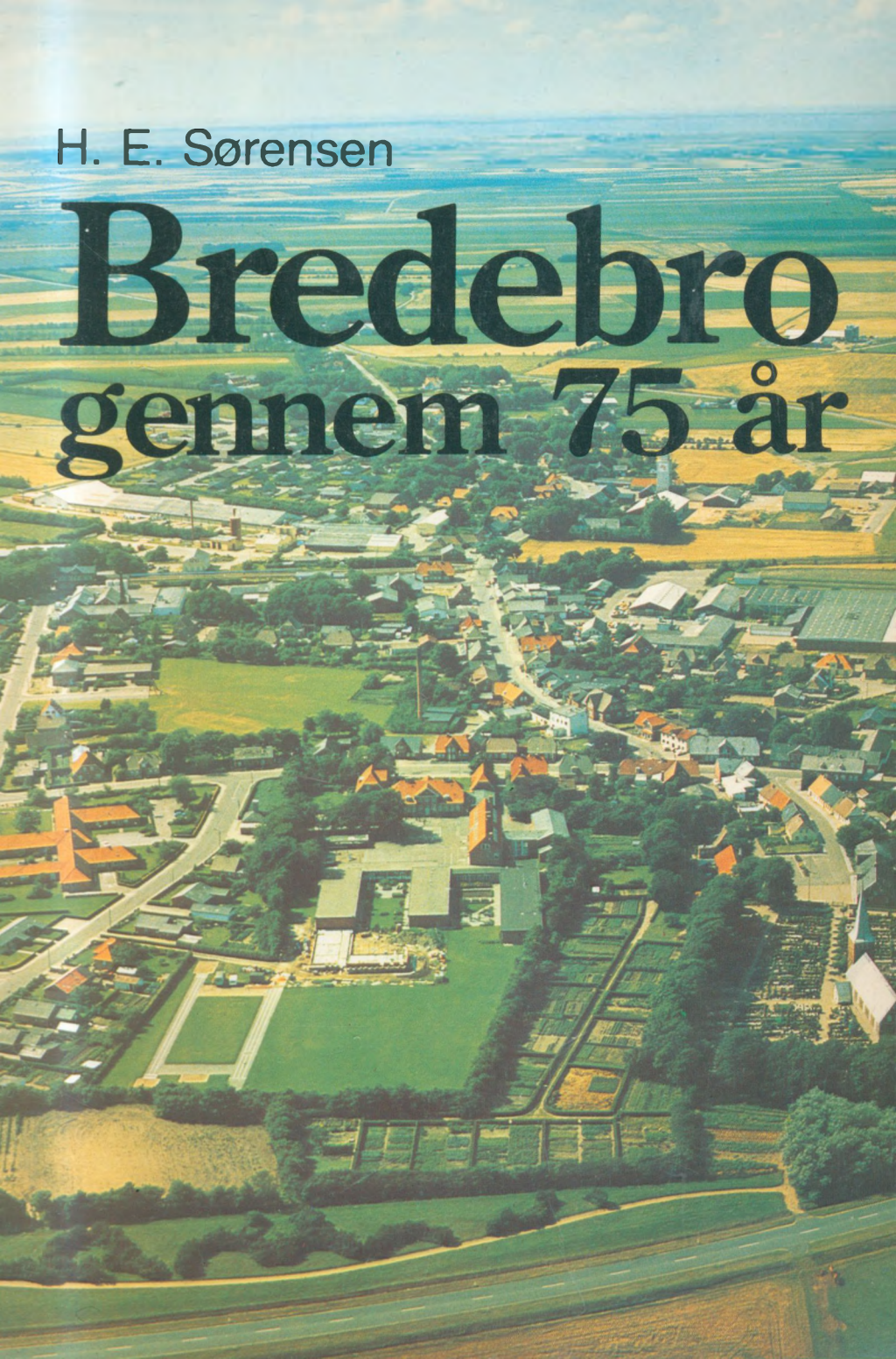
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

H. E. Sørensen

Bredebro gennem 75 år

**BREDEBRO
GENNEM 75 ÅR**

Af H. E. Sørensen er tidligere udsendt:

Fra æ Mind'.
Lyngens søn.
Døden i Kastellet.
Langs Nilen.
Grænsen drages.
En landsby i Lilleasien.
For Gud og Spanien.
Albanien 73.
Det brasilianske mirakel.
Vadehavet – marsk og mennesker.
Revolution i Skærbæk.
Rømø's historie.
Rømø – hvalfangernes og turisternes ø.
Skærbæk kirke.
Landboforeningen for Skærbæk og Omegn 1928–78.
En beduins erindringer.
Meninger på skærmen 1978.
Skoler i Moskva og Bucarest.
Meninger på skærmen 1979.

H. E. Sørensen

BREDEBRO GENNEM 75 ÅR

Udgivet af L. Nielsen Jepsen's Spændtræfabrik og Tømmerhandel A/s, Bredebro, i anledning af firmaets 75 års jubilæum den 30. oktober 1979.

H. E. Sørensen:
BREDEBRO GENNEM 75 ÅR

Lay-out og tilrettelæggelse
Forlaget Melbyhus, 6780 Skærbæk
Tlf. (04) 75 17 04.

Grafisk produktion
Skive Offset - Oddense, tlf. (07) 58 12 11.

Copyright
H. E. Sørensen
1979

ISBN 87 87481 27 8

Billedmaterialet i bogen er venligst stillet til rådighed af
Lokalhistorisk Samling i Bredebro, Tønder Museum, LNJ og flere
privatpersoner.

Forside: Luftfoto: Kurt Gabs.

Bagside: Foto: A. Juul, Flensborg.

Indhold

Bredebro omkring 1900	7
Mellem dansk og tysk	
1900 - 1914	30
Under 1. verdenskrig	
1914 - 1918	59
Afstemningstid og genforening	
1918 - 1920	78
Hverdag igen	
1920 - 1940	92
Besættelsestiden	
1940 - 1945	103
Efterkrigstid og industrialisering. Bredebro i dag	
1945 - 1979	111

Gruss aus Bredebro.

Storegade før 1914. T.h. smedemester Brinks værksted og på modsatte side af vejen karetmager (hjuler) Peter Brinks hus.

Den gamle præstegård i Brede, brændt 1912.

Gruss aus Bredebro.

Bredebro omkring 1900.

»Øst for banen ligger Bredebro, vest for den Brede. De to byer, der nu omtrent er sammenvoksede, danner landskabeligt set et par store modsætninger.

Bredebro er den opadstræbende stationsby med virksomme forretningsfolk, men tillige præget af nutidens jag og mangel på smag. Husene er skudt hastigt op langs med de gamle veje. Der har ikke været god tid til at tænke over stil og plan. Efter som træerne gror op, og årene går, bliver udseendet dog bedre.

Yderst seværdig er den gamle kirke med det slanke tårn, som ses viden om i det flade landskab. Den, der har tid nok, bør også tage dens indre i øjesyn.

Lidt nord for kirken er broen over Bredeå, som har givet denne del af byen navn. I daglig tale hedder forretningsbyen rigtig nok »Bred'kro« efter den gamle landevejskro foran ved den brede chaussé, der går fra Ribe til Tønder.

Fra broen vender vi tilbage gennem Bredebro, over banen til Brede. Ildsvåde har hærget denne bydel, og der er i de senere år kommet nogle nye huse til, lige foran til venstre for eksempel forsamlingsbygningen, der har gjort megen gavn i national henseende; men

ellers er Brede med de gamle typiske bøndergårde og de mange træer en sjælden og hyggelig idyl, som man straks får et godt indtryk af ved at gå en tur gennem landsbygaden. Man vil navnlig lægge mærke til det herskabelige landsted, hvor en af egnens foregangs-mænd på det nationale område, apoteker Nagel, nu bor. I fyrrene og halvtredserne i forrige århundrede var stedet udgangspunkt for kniplingshandlerne, brødrene Wulffs betydelige manufaktur.»

Således skildrede redaktør Nicolai Svendsen i 1913 den lille by i sin avis »Dannevirke« forud for det danske årsmøde, som dette år afholdtes i Bredebro. Og på mange måder er det jo en skildring, som holder i dag.

Bredebro. Sådan kaldes byen til daglig. Og det er vel kun de indfødte, som tænker over, at det i virkeligheden er to små gamle landsbyer, der er vokset sammen. Bondelandsbyen Brede vest for bannen og håndværkerbyen Bredebro, der lå og trykkede sig under kirken længere mod øst.

Bredebro var oprindelig kun en lille bebyggelse syd for overgangen over Brede å ved det gamle vadested, som på et tidspunkt afløstes af en træbro. Husene lå langs med *Danmarksgade* (den oprindelige vej ned til åen og videre til Danmark, deraf navnet), *Kirkevej*, »*æ præsts vej*« (Munketoft, som tidligere var en sti, der førte fra præstegården i Brede til kirken), *Sko-magergade* og senere *Brogade*.

Det vistnok ældste hus i denne del af byen er den store røde bygning på nordsiden af Kirkepladsen (»Oldehus«), som oprindelig var degnebolig, men

Den gamle degnebolig fra 1863, nu nedrevet.

som i 1863 blev købt af købmand J. S. Brodersen, der indrettede butik her. Det var et slesvigske hus (d.v.s. det hørte under slesvigske og ikke kongerigske jurisdiktion), og da den slesvigske lov vedrørende fremstilling og forhandling af spiritus var lempeligere end den kongerigske, kunne han lettere indrette brænderiet og udsalgssted for brændevin her end i et af de huse, der var under kongeriget. Huset blev i 1898 ombygget til lejligheder, da forretningen flyttede op til hjørnet ved hovedvejen, hvor den stadig ligger.

I 1870 udbrød der brand hos bødkerne, brødrene Hansen i Skomagergade, som også havde røgeri, og på grund af kraftig vestenvind bredte ilden sig i løbet af kort tid til de øvrige huse, så hele Kirkegade – på nær købmand Brodersens hus – brændte. Det og den

nye degnebolig, opført 1863, der lå lidt syd for den nuværende præstegård, var stort set de eneste huse i Kirkebyen, som blev skånet.

Man må derfor gå ud fra, at de gamle huse vest for kirken (bortset fra »Oldehus«) alle er opført kort efter branden.

På hjørnet af Kirkegade og Danmarksgade lå den oprindelige kro, som ikke blev genopført samme sted efter branden, men flyttet ud til hovedvejen lige syd for broen, hvor nybygningen fik navnet Den gamle Kro efter sin forgænger. Skolen, som havde ligget på sydsiden af Kirkegade over for »Oldehus«, genopførtes i retningen syd-nord direkte vest for kirkegården, hvor den lå, til den nye skole blev indviet i 1920.

I de to små huse længst mod øst i Kirkegades sydlige side var der kontor for herredsfogeden (senere det tyske politi) og arrest. Omkring 1900 hed arrestforvareren Gram. Ved siden af at passe fangerne var han smed.

Provst Holdt har nedtegnet denne historie: En mand fra Bredebro var blevet udvist til Danmark som statsløs, og gendarmen havde ført ham til grænsen i Hvidding. Imidlertid vendte han hjem til Bredebro med samme tog som gendarmen, der arresterede ham på stationen og førte ham til arresten. Det var en pinselørdag, og det var en streg i regningen for smed Gram, at han skulle have »gæster« den dag, fordi han havde regnet med at skulle rejse ud i helligdagene. Men det var ikke noget problem, mente arrestanten. *»Du kan godt rejs' a', æ ska nok siel pass æ forretning,«* sagde han. Så rejste Gram, og

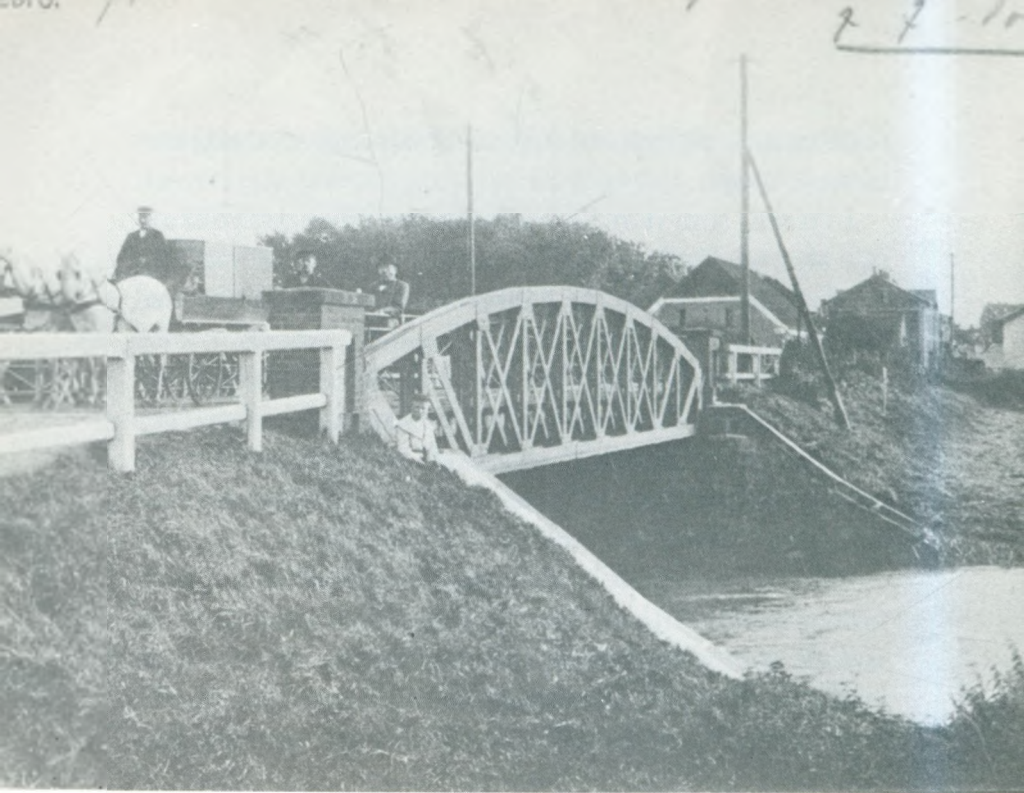
i de næste tre dage sad han så i kasjotten med adgang til hele huset.

I en stil, som den 12-årige Anders Michael Mikkelsen skrev i 1869 om sin hjemby Bredebro, fortælles, at der »i byen er tre købmænd, en poststation, et værtshus og en træ- og jernhandel. Iblandt byens indbyggere er der kun få bønder, thi størstedelen er håndværkere såsom en bager, en urmager, en farver, en rebslager, en smed, snedkere, skomagere, skræddere, sadelmagere, vævere, bødkere, blikkenslagere, hjulere og slagtere.«

Anders Mikkelsen fortsætter: »Chausséen, som fører fra Ribe til Tønder, går igennem vor by. Det stykke, som går igennem byen helt ned til den smukke jernbro, som fører over åen, er brolagt med tilhuggede sten, mens de andre gader ere brolagte med kampesten.«

Det var denne ny hovedvej, som åbnedes i 1861, der satte Bredebro i nærmere forbindelse med omverdenen. Tidligere havde byen ligget som et servicecenter midt i bondelandet, hvor omegnens landboere betjentes i såvel åndelig som timelig henseende. Skole, retsvæsen, handel og håndværk lå klumpet sammen vest for kirkens slanke spir, men nogen større trafik til fjernere egne var der ikke tale om. Den gamle vej fra Ribe til Tønder gik over Løgumkloster længere inde i landet, hvor det var lettere på enhver årstid at forcere de vandrige Brøns og Brede å'er.

Samtidig med anlægget af landevejen var også den gamle træbro blevet afløst af »den smukke jernbro«,

Johan Brødkusk kører bagervognen for baker Georg Andresen over broen ca. 1910.

som Anders Mikkelsen nævner. Denne bro blev dog i 1881 afløst af den nuværende, og overbygningen til 1861-broen solgtes til grev Schack på Schackenborg, som fik den lagt over Arnå ved den gamle herregård Solvig, der hørte under grevskabet.

Det var Bredebros mest foretagsomme mand i de tider, entreprenør og maskinhandler Jens Peter Petersen, der stod for dette arbejde, ligesom det også var ham, man tillagde æren for, at vestbanen kom over Bredebro og Skærbæk i stedet for Løgumkloster.

I 1870'erne var man i fuld gang med at bygge en

jernbane fra Hamburg mod nord langs den slesvig-holstenske vestkyst. Marskbaneselskabet, som stod for dette arbejde, havde oprindeligt regnet med nord for Tønder stort set at følge den nye hovedvejs linjeføring. Men i 1879 var der stærke kræfter i egnene omkring Rødding, Gram og Løgumkloster for at få banen flyttet længere ind i landet, så den fik endestation i Brørup i stedet for i Bramminge.

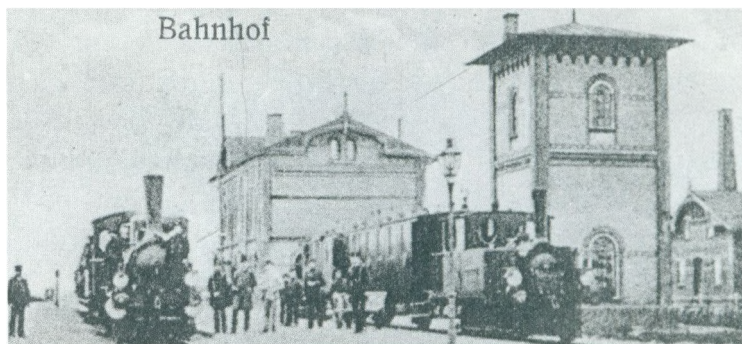
Overleveringen i Bredebro vil vide, at Jens Peter Petersen lagde sig voldsomt i selen for at forpurre disse planer. Man fortæller, at han rejste til Berlin for at forhandle (selv om det rette sted nok havde været Hamburg, hvorfra banen udgik), og at han formåede at få en delegation fra Marskbaneselskabet til Bredebro for at se på forholdene.

Mens Petersen beværtede de tyske ingeniører på det bedste i Den gamle Kro, fortæller overleveringen, kørte en række hestevogne, som han havde lejet dertil, forbi kroen med tømmer for kort tid efter at vende tilbage efter nye læs.

Det skulle have overbevist jernbanefolkene om, at den rette linjeføring gik over Bredebro. Her var jo tilsyneladende fragt nok!

Historien skal næppe tillægges nogen større historisk værdi. De tyske ingeniører har nok ikke været så lette at snøre. Men beretningen fortæller lidt om, hvorledes man i Bredebro har set på Jens Peter Petersen. Han har allerede i levende live været en slags sagnskikkelse, som man tillagde næsten overmenneskelige evner.

Det korte af det lange er imidlertid, at Marskbane-

Banegården, 1908. T.v. Hvidding-Tønder-toget og t.h. »æ Kloster-tå'k«. Bag vandtårnet ses bryggeriet og mejeriskorstenen, som stadig eksisterer. Banegården og det nu nedrevne vandtårn opførtes 1887 samtidig med anlægget af banen. Personalet er stillet op til fotografering mellem de to tog.

selskabet holt fast ved sin oprindelige linjeføring, og den 15. november 1887 blev banen fra Heide til Hvidding – via Bredebro – indviet.

Løgumkloster fik dog kun ti måneder senere sin jernbane, idet et stikspor fra Bredebro og hertil indviedes den 21. september 1888. Den blev i 1901 forlænget med en smalsporet amtsbane til Åbenrå via Hovslund og Løjt Kirkeby, hvilket gjorde banen næsten dobbelt så lang, som hvis man havde fulgt den lige vej mellem de to endestationer. Erik Schack, en bror til greven på Schackenborg, betegnede denne bane som »rekorden i retning af vanvittig linjeføring.«

Nytår 1890 overtog den prøjsiske stat Marskbaneselskabets jernbaner, og herunder altså også de to baner, der berørte Bredebro.

Også forbindelsen mod vest blev forbedret i disse år. 1893-94 anlagdes en ny vej fra Bredebro over

Harres og Randerup til Ballum. På denne strækning indsattes en postvogn, som også befordrede passagerer, bl.a. til og fra færgefarten til Rømø, som dengang udgik fra Ballum-Bådsbøl.

Bredebrogade blev et trafikknudepunkt, og det blev betingelsen for den erhvervsmæssige opblomstring, der skete i og omkring byen op mod 1900.

Det var nemlig i håndværkerbyen øst for banen, der skete noget. Den gamle bondelandsby mod vest med de smukke gårde og de gamle idylliske haver sov sin tornerosesøvn, som den havde gjort det i århundreder.

Førstemanden var Jens Peter Petersen, der boede i den store, solide ejendom ved landevejen lige over for købmand Brodersens nye to-etagers hus. Hvor det blev opført i 1898, havde Petersen tidligere haft sin tømmerplads. Han var byens førende bygmester og entreprenør, han handlede med træ og jernvarer, og det må være hans forretning, drengen Anders Mikkelsen nævner i sin stil fra 1869. Men derudover havde han eneforhandling for Slesvig-Holsten af landbrugsmaskiner fra firmaet Walther Wood, hvilket gjorde ham til en hovedrig mand og gav ham en position som sognekonge og byens patriark. Hele hans udseende med det vældige hvide skæg, den høje og kraftige krop og hans barske væremåde understregede dette.

Banen var naturligvis af afgørende betydning for, at en forretning af et omfang og en betydning som den, Petersen drev i årene omkring århundredskiftet,

overhovedet kunne eksistere i en by som Bredebro. Det er derfor særdeles forståeligt, om han virkelig har gjort en indsats for at få banen hertil.

Også for den betydelige eksport af levende kvæg fra egnen omkring Bredebro, bl.a. fra marskengene ved Ballum, spillede jernbanen en afgørende rolle. Den var betingelsen for, at man fra den ene dag til den anden kunne levere stude til levokvægsmarke-derne i Husum, Heide og Hamburg.

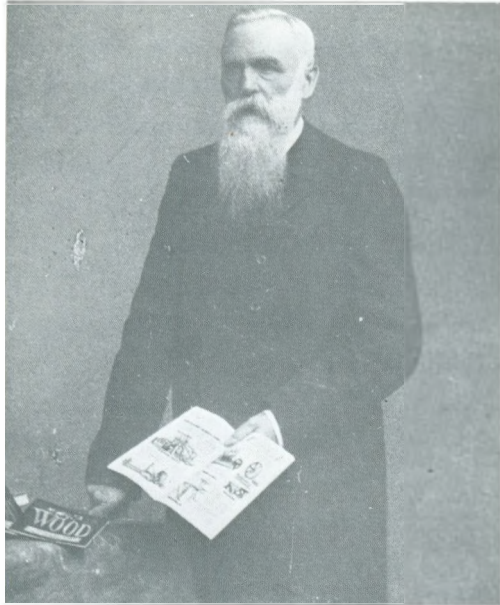
Det var derfor ganske naturligt, at Bredebro kastede sit lod i vægtskålen, da man i 1890'erne diskuterede planerne om en jernbane til Ballum og eventuelt via en bro eller dæmning til Rømø. Denne plan, som bl.a. støttedes kraftigt af den kendte pastor Jacobsen i Skærbæk, der ønskede at banen skulle udgå fra hans by, blev dog ikke til noget, og hverken Skærbæk eller Bredebro blev udgangspunkt for en Rømøbane, der også skulle have ført badegæster fra de tyske storbyer til det nyoprettede badested Lakolk.

Brede sogn lå delvis i de kongerigske enklaver (små områder i Vestslesvig og på Vadehavssøerne, der før 1864 havde hørt til kongeriget Danmark og ikke til hertugdømmet Slesvig), og befolkningen i sognet havde altid været dansk.

Også på det område fik jernbanen stor betydning. Byens status som trafikknudepunkt med to baner, en temmelig stor station, posthus og civiladministration medførte, at en del tyske embedsmænd flyttede til byen. Mange af dem kom sydfra, og de var alle tysksprogede og tysksindede.

Man ser det bl.a. på stemmetallene.

*Jens Peter Petersen
(1840-1918),
foto 1912.*

I 1874 havde der været mindre end fem procent tyske stemmer i Brede sogn. Men i 1890, tre år efter banens åbning, var den tyske andel af stemmerne ikke mindre end 28 procent, og det holdt sig nogenlunde ved de følgende valg.

Disse tal virkede så foruroligende på de danske ledere, at man i »Sønderjyske Årbøger«, 1893, offentliggjorde en undersøgelse, foretaget af magister H. V. Clausen, over den tyske fremgang. Han undersøgte bl.a. tre stationsbyer med betydelig tysk fremgang, Toflund, Skærbæk og Bredebro, hvor tyskerne havde opnået mellem en fjerdedel og en trediedel af stemmerne. Hans konklusion var den, at størstedelen af den tyske fremgang skyldtes de tilflyttede embeds-

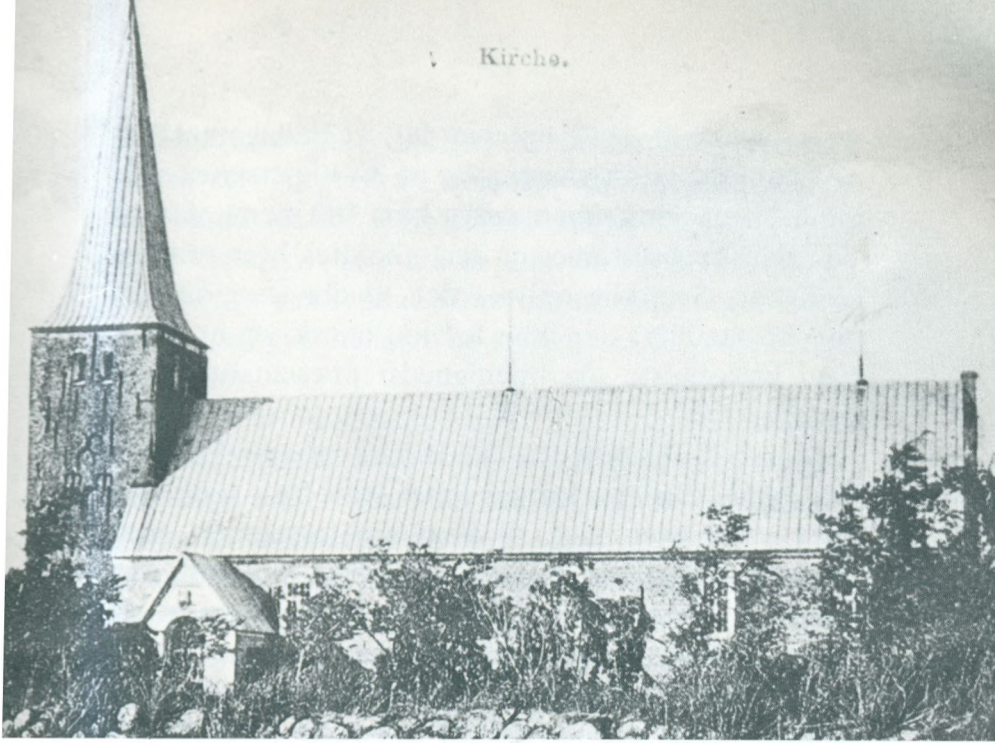
mænd og enkelte andre indvandrere, mens kun meget få af den lokale befolkning havde stemt tysk.

Af de 55 tyske stemmer i Bredebro, der *»ellers volder tyskerne særlig glæde«*, anførte Clausen, der havde ry for stor nøjagtighed med hensyn til den slags undersøgelser, at de 37 kom fra embedsmænd, de 7 fra andre indvandrede, og de 4 kom fra mennesker, der var *»under tryk«*. Det levnede kun syv overbeviste tyske stemmer blandt den hjemmehørende befolkning. Regnet ud på den måde var der ingen fremgang at spore for tyskheden i Bredebro.

»Tag blot embedsstanden bort i disse byer, og den tilsyneladende kraftige og sejrriige tyskhed vil da også her vise sig som tæringssyg«, slutter afhandlingen triumferende.

Anlægget af vestbanen betød også, at Bredebro var den eneste landsby i hele Tønder amts nordlige del, der ikke havde befolkningstilbagegang i årene omkring 1890. Fra 1885 til 1890 steg befolkningstallet i Brede amtsforstanderdistrikt, hvilket svarer til Brede sogn, med 97 personer, eller 6,92 prc. Modsat faldt befolkningstallet i Ballum med 181 i samme tidsrum, i Døstrup med 32 og i Visby med 40 personer. I de to sidstnævnte landsbyer havde jernbanen ikke kunnet forhindre tilbagegangen. I hele den nordlige del af Tønder amt skete der – især på grund af stærk udvandring til Danmark og USA – en tilbagegang på 722 personer eller 3,63 pct. i det nævnte tidsrum.

I de øvrige sønderjyske amter var billedet det samme. I Haderslev vesteramt var det således kun de to betydelige stationsbyer Skærbæk og Hvidding, der

Brede kirke, før 1920.

kunne udvise en endog yderst beskednen fremgang på 20 og 31 personer.

Sprogligt betød de mange tilflyttere, at det ikke var ualmindeligt at høre tysk i butikkerne og på gaden. I skolen var tysk forlængst blevet det obligatoriske undervisningssprog, og i 1889 indførtes i Brede tysk kirkesprog ved en månedlig gudstjeneste »af hensyn til jernbanepersonalet«. Den afholdtes den første søndag i hver måned umiddelbart efter den danske gudstjeneste. I 1892 udvidedes de tyske gudstjenesters antal til 15, idet der nu også skulle prædikes på tysk 2. juledag, 2. påskedag og 2. pinsedag. Men tilsyneladende har tilslutningen ikke været stor, for seks år senere blev antallet igen skåret ned til en månedlig

gudstjeneste. I 1913 oplyses det, at deltagerantallet ved de tyske gudstjenester var på 30-40 personer hver gang, mens der gennemsnitlig kom 180 mennesker til den danske gudstjeneste, der afholdtes hver søn- og helligdag. Samtidig oplyses det, at der i sognet kun var 7-8 familier, der ikke forstod dansk, og at samtlige kirkeældste og menighedsrepræsentanter var danske.

Blandt de kirkeældste fandt man i årene før 1900 den gamle gårdejer Lorens Peter Holt fra Åspe, der i 1864 var blevet valgt til kommuneforstander, men som tre år senere nægtede at aflægge ed til den prøjsiske konge og derefter blev afsat. Gennem en menneskealder var han kirkeældste og medlem af den kirkelige fællessynode for Slesvig-Holsten, hvor han gjorde en stor indsats for at bevare dansk kirkesprog og dansk religionsundervisning i skolerne i de dansktalende egne. Han havde også i 1875 været med til at stifte Brede Sogns Spare- og Lånekasse og gennem mange år været dens administrator. I en alder af 82 år solgte han i 1901 sin gård og flyttede ind til Bredebro, hvor han og hans kone boede sammen med en ugift datter, Johanne Marie Holt, i Jernbanegade.

Indtil sin død i 1903 var L. P. Holt en kendt og respekteret skikkelse i byen.

Her kunne man også møde Anders Michael Mikkelsen, der i 1877 – 21 år gammel – havde overtaget faderens gård, der lå lidt syd for Bredebro ved landevejen til Tønder på det sted, hvor i dag »Hjørnegården« ligger. Hans far havde efter 1864 opteret for

Danmark, hvilket vil sige, at han havde foretrukket dansk statsborgerskab frem for tysk. Anders Mikkelsen skulle derfor gøre dansk krigstjeneste, og kort efter faderens død måtte han til Fredericia for at aftjene sin værnepligt. Som dansk statsborger havde han naturligvis heller ikke stemmeret til valgene i sin hjemstavn.

Men som hjemmehørende i byen og ejer af en af de største gårde kunne han naturligvis gøre sig gældende på anden vis. Han var således foregangsmand inden for landbruget og derfor også med i oprettelsen af andelsmejeriet i 1886, ligesom han blev dets første regnskabsfører.

Han var en efter datidens forhold særdeles berejst mand, velbegavet, belæst og yderst interesseret i mange ting. Hver dag gik han – året rundt – ned til Brede å og tog sig en svømmetur. Det var noget absolut usædvanligt omkring 1890.

I 1894 blev han udvist på et yderst spinkelt grundlag. En aften havde han siddet og læst i et lille kammer, som han havde oven på taget af stuehuset. Her opbevarede han sine bøger, ligesom han havde en astronomisk kikkert opstillet. Men på aftenen gik han et lille smut i byen og lod lyset brænde imens.

Det havde hans nabo, den tysksindede personregisterfører, bemærket, og nogen tid efter blev Mikkelsen kaldt til amtsforstanderen, der hed Reiff, og fik at vide, at han på grund af sin utilladelige »*politiske demonstration*« havde at forlade prøjsisk territorium inden tre gange 24 timer.

Den aften, han havde ladet lyset brænde, var den

Anders Michael Mikkelsens gård med »observatoriet« på taget. Her ligger i dag »Hjørnegården«.

8. april. Og det var den danske konge, Christian IXs fødselsdag!

Mikkelsen benægtede på det kraftigste, at der skulle ligge noget politisk eller nationalt provokerende i, at han den pågældende aften, hvor han oven i købet havde siddet og læst i et af Schillers skuespil – på tysk! – havde ladet lyset brænde. Det gjorde han så tit, sagde han.

Men her hjalp ingen kære mor. Han måtte forlade kone og børn og sin 77-årige mor og overlade gården i deres varetægt og ikke så lidt bitter på den emsige nabo og amtsforstanderen tage toget til grænsen. Det varede næsten et helt år, inden han igen, bl.a. efter ansøgning til landråd Hansen i Tønder, fik lov til at vende hjem og bosætte sig igen i foråret 1895.

Selv mente han, at udvisningen skyldtes personlige uoverensstemmelser med amtsforstander Reiff, men den bevirkede, at han efter hjemkomsten gik helt

stille med dørene og afholdt sig fra enhver form for nationale tilkendegivelser. Ved optantkonventionen i 1907 blev han prøjsisk statsborger. Men han var nu træt. Både hans mor og hans kone var døde, børnene var flyttet hjemmefra, og kun 52 år gammel solgte han gården i 1909 og flyttede til Sjælland, hvor han døde i 1936, 80 år gammel.

Amtsforstander Reiff var kort efter denne affære – men sikkert uden nogen forbindelse hermed – blevet afløst som amtsforstander af ritmester L. J. Freytag. Uvist af hvilken grund var Freytag amtsforstander i ikke mindre end otte distrikter, nemlig foruden Bredebro i Ballum, Emmerlev, Døstrup, Visby, Abild og Møgeltønder samt på Rømø. Han var således administrator af hele den del af Tønder amt, der lå nord for selve byen. Og som sådan kom han naturligvis til at sætte sit præg på egnen i den tid, hvor Köllerpolitikens hårde linje var fremherskende i den tyske administration, og hvor nationalitetsmodsatningerne af samme grund skærpedes.

I »Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein«, 1897, kan man læse, at Bredebro amtsforstanderdistrikt - ligesom de øvrige amtsforstanderdistrikter oprettet ved den prøjsiske kommunalreform 1889 – omfattede kommunerne Åspe (med 162 indbyggere), Abterp (114), Borg (300), Brede (238), Bredebro (299), Harres (195) og Vollum (138 indbyggere). I alt et indbyggerantal på 1446. Distriktets areal udgjorde 5424 ha (54,24 km²), og de største kommuner i flademål var Åspe og Vollum, mens Borg som nævnt havde det største indbyggertal. Dyrkningsværdien af

jorden opgjordes til i alt 68.586 Reinertrag, en tysk enhed, der i princippet opgøres på nogenlunde samme måde som tdr. hartkorn. Vollums jorder sat-tes til den største værdi, nemlig 14.684 Reinertrag, mens Bredebro naturligt nok var lavest med kun 1598 Reinertrag.

I hver af de små kommuner fandtes der en kom-muneforstander med stedfortræder. Kommunefor-standerskabet bestod hvert sted af tre medlemmer.

Skolevæsenet omfattede fire skoler, i Bredebro (med to klasser, to lærere og 106 elever), Abterp (20 elever), Borg (58 elever) og Harres (46 elever). Alle de tre sidstnævnte skoler var enklassede og med en lærer hvert sted. I alt var der således 230 elever og fem lærere.

Politimyndigheden udøvedes af en betjent, der bo-ede i Bredebro, og en gendarm med hjemsted i Harres. Arresten lå som nævnt i Kirkegade. Skulle folk i arrest i længere tid, kom de til Løgumkloster. Bredebro amtsforstanderdistrikt var i retslig hense-ende underlagt retten i Løgumkloster.

Brandvæsenet var organiseret i tre afdelinger. Bre-debro brandvæsensdistrikt, hvor Jens Peter Petersen var brandmester, omfattede kommunerne Åspe, Bre-debro, Brede og Vollum, Borg kommune havde sit eget distrikt med landmand B. Rathenburg som brandmester, og Harres og Abterp kommuner var slået sammen under ledelse af kommuneforstander Hans Christian Hansen, Harres.

Byens pengeinstitut var Brede Sogns Spare- og Lånekasse, der oprettedes i januar 1875. Kassen eje-

des og styredes af 40 medlemmer, der stort set alle hørte til blandt egnens mere velbeslåede landboere. Foruden at forvalte de betroede midler med omhu og sparsommelighed uddelte sparekassen hvert år en del af sit overskud til forskellige velgørende formål. Således havde man i 1883 bestemt, at man ville præmiere tjenestefolk med 25 Mark efter fem års tro tjeneste, og to år senere blev der afsat 100 Mark årligt til hjælp til syge og trængende. Endvidere fik ubemidlede konfirmander en sparekassebog med ti Mark i konfirimationsgave, men på grund af »*disses ringe opsparing*«, d.v.s. de fattige hjem havde sikkert brug for pengene kontant og næppe noget overskud at spare op, blev det ændret til, at man i stedet gav dem en salmebog.

Endvidere gav man støtte til husflidsarbejde, »*thi*«, som der står i protokollen, »*det er en selvfølge, at frugten, som nydes af fortjeneste for egne hænders gerning er langt bedre og behagelig end den fra understøttelse og desuden styrker arbejdet i almindelighed både sjælens og legemets sundhed og kraft.*« Det var derfor bestyrelsens ønske, at dens beslutning måtte »*vorde ret velsignelsesrigt både for det materielle og økonomiske samt moralske i Brede sogn.*«

Også afholdsbevægelsen (»Good Templar Logen«, som var blevet stiftet i Brede sogn i 1893) nød godt af Sparekassens overskud. Fra 1893 fik logen bevilget et årligt tilskud på 50 Mark med den begrundelse, »*at ondets dybere rod lå i mangelen af en forsvarlig menneskelig levestandard, som man selv havde råd til det.*« Man har åbenbart følt et ikke ringe socialt

ansvar, og det må siges at være ganske fremsynet, at man søger ondets rod i økonomiske forhold frem for at anføre moralske grunde, hvad der dengang var ret almindeligt.

Det er ikke meget, man får at vide om de økonomisk ringest stillede dengang. De er ligesom en tavs masse under gårdmændenes, handelsfolkene og embedsmændenes kreds.

Men i H. C. Hansens optegnelser kan man læse om de allerfattigste, fattighuslemmerne:

»Brede sogns fattiggård lå noget uden for byen Borg. Det var en mindre gård, der ejedes af sognet og dreves af en bestyrer. Ved driften måtte alumnerne hjælpe til efter evne, mændene ved gårdens drift, kvinderne i huset. Der blev kartet, spundet, vævet og strikket til de mange beboeres brug. Var et stykke tøj færdigt, kom skrædderen for at sy tøj deraf til mændene, kvinderne og børnene. Mændene havde korte, mørkeblå trøjer, »jækkerter« kaldtes de, lyseblå bukser, strømper af ufarvet uld og træsko. Megen uvilje var der mod de lyseblå bukser, der kendetegnedes bærerne alt for meget som fattighuslemmer. De blev da noget senere hen afskaffet. Kvinderne var sædvanlig i mørkeblåt hjemmelavet tøj både sommer og vinter.

I min barndom (d.v.s. omkring 1870) var belægnin-gen på fattiggården meget stor, i reglen omkring ved 50 personer, deraf et stort antal børn. Børnetallet var dengang i det hele meget stor i sognet, alle skoler var overfyldte. Børnene fra fattiggården skulle gå i skole i Borg, men det var umuligt at huse dem der. Der måtte

Brogade før 1. verdenskrig. T.v. købmand Brodersens butik. T.h. J. P. Petersens og købmand Aablings ejendomme. Det lille stråtækte hus ved »æ Stjern« bagerst i billedet blev nedrevet ca. 1924 i forbindelse med anlægget af amtsvejen til Ballum. Her står i dag genforeningsstenen.

sendes en del af dem til skolen i Bredebro, en tid lang slog dette endda ikke til, en fem-seks stykker sendtes til skolen i Harres og en fire-fem af de største til den langt borte liggende skole i Abterp.

Blandt børnene var der en del uægtefødte. Der var ugifte kvinder, der efterhånden bragte fem, seks børn til verden i fattiggården. Moderen måtte atter ud at tjene, men børnene blev der.«

H. C. Hansen fortæller videre om, hvorledes »bestyreren var ofte nødt til at bruge skrappe midler«, bl.a. en lille arrest på fattiggården, »hvor i han, når nogen blev for renitent, kunne indsætte kalorius, til han kom på bedre tanker.«

Han fortæller om tiggere og originaler, mennesker, som var sat uden for samfundet, og som måtte slå sig igennem, så godt de formåede. Der var »*æ Kjerremand*«, som kørte rundt med sin trillebør og solgte lyng-limer (koste) og skrubbere af eget fabrikat, og som altid havde tiggerposen med. Der var *Jørgen og Kirsten »Trild*« i Abterp. som fangede lidt fisk i åen og ellers tiggede sig vej gennem tilværelsen. Han nævner »*æ Sognku'n*«, der kom på gårdene og tiggede slagteaffald. Fra Visby fattiggård kom »*Stamper*«, som næsten ikke kunne gøre sig forståelig på grund af stammen, og der var den sikkert åndsvage »*æ Pryller*«, som rendte omkring med en masse blikmedaljer, som han fortalte, at han havde fået af kejseren af Kina eller en anden eksotisk person. Han spillede på en gammel hylende harmonika og sang viser om skrækelige forbrydelser og blod og henrettelser.

Omkring 1900 var der mange vagabonder på vejene. »*Bosser*« kaldte man dem. Det var mennesker, som kunne være gået til bunds på grund af druk, småforbrydelser eller legemlige skavanker, og som fægtede sig gennem tilværelsen ved tiggeri, plat og smårapserier. De var ildesete i landsbyerne, og det var et jævnlgt syn at se gendarmen højt til hest med et par »bosser« ved siden af sig på vej til arresten i Bredebro.

Kort før 1900 nedlagdes den gamle fattiggård i Borg, og der opførtes et nyt »armhus« i Brede lidt vest for jernbanen på det sted, hvor i dag LNJ-fabrikken kontorbygning ligger. Huset tjente som

fattighus og en form for arrest, hvor landstrygere og »bosser« blev anbragt, til man fik dem ekspederet ud af sognet.

»Disse bosser var en ren landeplage,« fortæller H. C. Hansen. »Nogle steder fandt man på at lade blikpenge udmønte, hvorfor der kunne købes fødevarer, men ikke spiritus hos sognets handelsmænd, og som gaves til bosserne. Dette var penge, som de ikke skøttede om, og det hjalp noget på besøget, hvor disse penge var indført.«

Disse forhold er måske baggrunden for, at pastor Thiessen i 1878 kunne sukke, at *»vor tid er fuld af vantro og socialdemokrati, store kampe i folkelivet, længsel efter bedre tider og forhold.«*

Der skulle dog gå 25 år, inden de første tre stemmer i Bredebro faldt på en socialdemokratisk liste ved rigsdagsvalget i 1903, og det uagtet, at den ene af det danske socialdemokratis tre stiftere, Paul Geleff, var født i Bredebro i 1842 som søn af en husmand og kniplingskræmmer.

Det var et samfund med store sociale forskelle, men det var også et samfund i ro. Skønt der var mange fattige og en del direkte forhutlede mennesker i sognet, var der ikke særlige tegn på oprør mod denne tingenes tilstand.

Opgøret fandt sted på et andet plan i de år. På det nationale område, hvor dansk og tysk stod stejlt over for hinanden, også i Bredebro.

Mellem dansk og tysk.

1900 - 1914.

Tiden fra kort før 1900 og frem imod 1. verdenskrig var nok den hårdeste periode i nationalitetskampen i Sønderjylland. I 1897 var den tidligere prøjsiske indenrigsminister Ernst Mathias von Köller blevet overpræsident i Slesvig, og under hans ledelse og videreført af hans efterfølgere, von Wilmowski og von Bülow, indledtes og gennemførtes den tvangs politik, som von Köller kom til at lægge navn til.

Ved hjælp af forbud, straffe og udvisninger skulle det blive helt klart for alle, at Sønderjylland var en prøjsisk provins, og det skulle den blive ved med. Ville man ikke være tysk med det gode, så måtte man finde sig i at blive det med det onde.

Köller-politikens vigtigste følger blev dog en styrkelse af danskheden. Det hårde tryk fra de tyske magthaveres side og grove overgreb mod enkeltpersoner og den dansksindede befolkning som helhed fremkaldte en modstandsbølge, som skulle vise sig at betyde fremgang for danskheden.

Redaktør Jacob Kronika, Flensborg, har udtrykt det så stærkt: *»Det mærkelige skete, at jo hårdere de for frem, jo mere blev vi svejset sammen. Den gamle lov om, at tryk avler modtryk, blev til fulde bevist. Jeg*

vil endda gå så vidt at hævde, at den berygtede overpræsident von Köller i virkeligheden var som sendt fra himlen for danskerne.»

En af de metoder, man fra tysk side anvendte i kampen mod de dansksindede, var udvisning af optanter, d.v.s. danske statsborgere, hjemmehørende i Sønderjylland (folk, som efter 1864 havde valgt dansk statsborgerskab frem for tysk, bl.a. for at slippe for tysk krigstjeneste, og deres børn). I 1904 oplyste en tysk statistik, at der i de nordlige distrikter fandtes 2808 optanter og 4439 optantbørn. Det betød, at 7247 personer eller ca. fire pct. af befolkningen levede i konstant fare for udvisning. I perioden 1898-1903 – altså før den nævnte opgørelse – udvistes mellem 800 og 1000 optanter og optantbørn fra Nord-slesvig.

Hvor mange optanter, der fandtes i Brede sogn, vides ikke. Men man kendte truslen, og Anders Michael Mikkelsens tilstedeværelse var en daglig påmindelse om, hvad der kunne ske.

Man kan derfor gætte sig til, hvilken virkning det kan have haft på de dansksindede i sognet – og det var dog trods alt flertallet – da der ca. tre uger før rigsdagsvalget i 1903 blev uddelt en løbeseddel i byen (med både dansk og tysk tekst), hvor udvisningstruslen direkte anvendtes i valgkampen.

Under overskriften »*Vælgere, hvad ville I?*« stod der bl.a.:

»Ville I lade Eders slægtinge, venner, naboer, eller tjenestetyende, som står under dansk undersøtsforhold, leve i idelig angst for udvisning?

Ville I bære skylden for sådanne udvisninger?

Ville I, forhenværende optanter, som på Eders bøn herom, tillidsfuldt ere optagne af øvrigheden, lønne den udviste tillid således, at I nu modarbejder regeringen?

Ville I ved Eders fremfærd bære skylden for, at fred og ro ikke kan fæste sæde, og tilmed forhindre, at Eders venner og slægtninge, som gerne ønskede sig optagne i det prøjsiske undersåtsforhold, ikke kunne opnå dette?»

Truslerne var åbenbare.

Opråbet sluttede med en opfordring til at stemme »på en tysk mand af ordenspartiet.«

»Flensborg Avis« gjorde det eneste fornuftige, da teksten kom bladet i hænde: offentliggjorde den fulde ordlyd – uden kommentarer.

Det samme skete med en anden løbeseddel, der også var blevet uddelt i Bredebro, og som havde overskriften »En Rigsdaus-Passiar«. Det var affattet på et lidt primitivt sønderjysk, og den kørte på det også fra andre valgkampsituationer velkendte tema: Jamen, hvad kan en protestkandidat og nej-siger dog opnå i parlamentet? Ville det ikke være mere fornuftigt at stemme på en kandidat, der går ind for samarbejde, og som derfor kan have indflydelse på beslutningerne.

Denne løbeseddel var udformet som en samtale mellem to traditionelt dansksindede vælgere, der drøftede, om det nu også kunne betale sig at stemme på den danske kandidat i 4. kreds (Tønder, Husum og Eidersted kredse (amter)), godsejer Hans Aage-

Ballum Færgekro, o. 1910. T.v. postvognen mellem Bredebro og Ballum.

sen Knudsen fra Trøjborg. Han kunne jo ikke engang snakke tysk, så hvad ville han egentlig gøre, hvis han skulle gå hen og blive valgt? Han ville jo ikke kunne forstå, hvad der blev snakket om i rigsdagen, og han ville end ikke ane, hvad han egentlig stemte for eller imod, når han afgav sin stemme derinde.

Selv om Knudsens chancer i den overvejende tyskdominerede valgkreds var yderst minimale, brugte tyskerne alle kneb for at forhindre danske valgmøder. Således stillede amtsforstander Freytag fra Bredebro, der som nævnt også var amtsforstander over bl.a. Ballum distrikt, ved et møde i Ballum Færge-

Forsamlingshuset, opført 1907. Tilbygning t.v. fra 1911. Foran står værtinden Marie Kastbjerg med datter.

kro, hvor 115 mennesker havde indfundet sig for at høre rigsdagsmand Jens Jessen fra Flensborg (valgt i Haderslev-Sønderborg kredsen) og Hans Aa. Knudsen, og »erklærede, ... at salen ikke var »forskriftsmæssig«, hvorfor mødet ikke kunne afholdes der.«

»Flensborg Avis« fortsætter:

»Forsamlingen blev så nødt til at gå ud i rejsestalden (der åbenbart har været »forskriftsmæssig«!) og her fandt mødet sted. Jens Jessen holdt foredrag om »Vor danskhed«.

Resultatet af valget viste en nedgang i danske stemmer, ikke alene i Bredebro, men i hele Tønder amt. I 1898 havde danskerne fået 1668 stemmer i

amtet. Dette tal var i 1903 faldet til 1576. I Brede sogn var det danske stemmetal i 1903 156 mod 179 i 1898. De tyske kandidater havde derimod øget deres stemmetal fra 56 til 77. Tyskerne havde således sat deres stemmetal op fra 23,8 pct. til 33,0 pct.

Det var ikke meget, der skulle til for at sætte spild mellem de to nationaliteter. Således medførte præstevalget i Brede kirke i 1910, hvor pastor Nissen blev valgt med 91 stemmer af 162 mulige, en protest fra fem tysksindede borgere i byen. Provst Kier, som ledede valget, havde nemlig formastet sig til at holde den indledende tale på dansk, det sprog, som langt den overvejende del af sognets beboere betjente sig af.

Centrum for det danske liv i de kommende år blev Forsamlingshuset, som opførtes i 1907. En kreds af danske gik sammen og gav hver et beløb. En håndværker i Brede har således oplyst, at hans bidrag var 200 Mark, en ikke ringe sum for en ung, nyetableret mand den gang.

Den 28. december 1907 kunne man indvi huset ved et arrangement, der samlede ikke mindre end 300 deltagere. Huset havde da kostet 19.000 Mark at opføre, en efter datidens forhold ret betydelig sum. Fire år senere blev det udvidet for yderligere 2100 Mark.

Det var en grotid for det danske arbejde i Sønderjylland. Og H. P. Hanssens indsats i rigsdagen bar frugt. Den 11. juni 1908 meddelte regeringspræsidenten i Slesvig, Detlev von Bülow, der var en fætter til den tyske rigskansler, at det nu var tilladt også at

benytte det danske sprog ved offentlige møder i de dele af Nordslesvig, hvor dansk sprog i øvrigt var almindeligt brugt. Det drejede sig for Tønder amts' vedkommende om 16 amtsforstanderdistrikter nord for den nuværende grænse, herunder Bredebro, og to, der lå syd for.

Man kunne nu frit holde møder på modersmålet, og forsamlingshuset blev flittigt benyttet. De forskellige danske foreninger – Vælgerforeningen, Sprogforeningen og Skoleforeningen – holdt møder her. Afholdsforeningen benyttede huset. Sygeplejeforeningens medlemmer samledes her. Her var store offentlige møder, hvor kendte mænd fra alle egne af Sønderjylland og somme tider også fra Danmark talte eller underholdt. Navne som H. P. Hanssen, Nicolai Svendsen, Kloppenborg-Skrumsager og mange andre nævnes. Kgl. skuespiller Valdemar Møller gjorde et uudsletteligt indtryk med sin oplæsning. Og Peter Sabroe kom og talte her et par gange.

I 1910 afholdtes et stort offentligt møde, hvor landdagsmand H. D. Kloppenborg-Skrumsager, Københoved, og den nyvalgte formand for skoleforeningen, gårdejer Hans Jepsen Christensen fra Høgsbro, talte.

Kloppenborg-Skrumsager tog sit udgangspunkt i middelalderhistorien og berettede om Knud Lavard og striden mellem tronkræverne Svend, Knud og Valdemar for at slutte med Absalon, »*måske den største politiker, vort land har fostret,*« som han blev karakteriseret, fordi han udnyttede de forhåndenværende muligheder, og fik det bedste ud af enhver situation.

Han sluttede under stort bifald: *»Vor opgave er at udnytte al den plads, som gives os. Indskrænkes pladsen, uden at vi kan gøre noget derimod, må vi tage vor fornuft fangen og håbe på bedre tider. Men hver gang, der så gives mere luft, så udvider vi os og erobrer mere plads.*

På den måde skal det nok gå fremad for os, på den måde kan vi bevare, hvad vi har fået i arv fra vore fædre.«

Hans Jepsen Christensen talte om, at det nationale og åndelige arbejde i vort folk må gøres solidt fra grunden af og bygges op på livets virkelighedsgrund.

Flere fra forsamlingen havde ordet, blandt dem gårdejer N. J. Gotthardsen fra Nørmark i Visby sogn, som især fremhævede historiens betydning i den nationale kamp. *»Hvad minderne er for den enkelte, er historien for folket,«* sagde han bl.a.

Den stærke nationale aktivitet omkring forsamlingshuset kunne naturligvis ikke gå upåagtet hen fra de tyske myndigheders side.

Således stillede gendarmen troligt hver gang, der var møde. Han havde ordre til at overvære det for at påse, at intet utilbørligt – såsom afsyngelse af forbudte sange – fandt sted.

Den nu 83-årige Jacob Winther kan huske ham, når han sådan kom. *»Han var jo i virkeligheden bare en sølle fyr, der stillede på kommando,«* fortæller han. *»Men så var der en eller anden, der sagde til ham, om ikke de skulle gå hen og få en kaffepunch og lade de andre holde møde. Så gik de hen på hotellet, og når der var hældt nogle punche på ham, blev han*

jo hængende, og vi kunne holde møde i fred.«

Afholdsbevægelsen, som næppe billigede slige metoder, fik et opsving, efter at Brede Sogns Afholdsforening var blevet stiftet den 6. maj 1909 på et møde i bygmester L. Nielsen Jepsens hjem i Bredebro. Det var en afdeling under den danske Nordslesvigsk Afholdsforening, der under ledelse af den unge, energiske N. J. Gotthardsen blev et virksomt led i det danske arbejde.

I 1910 konstaterede »Flensborg Avis«, at foreningen i Brede havde 41 medlemmer, og at man samlede en gang om måneden i forsamlingshuset, hvor der holdtes foredrag el. lign. Man planlagde endvidere en udflugt pr. vogn i den nærmeste omegn i løbet af juli måned, slutter avisen sit referat.

Den pågældende udflugt, der gik til Gallehus, hvor man drak kaffe, »*hvorefter der legedes nogle rundlege*«, blev af alle deltagerne betegnet som »*en meget smuk og fornøjelig tur*,« meddeler protokollen.

Ved afholdsforeningens årsmøde i Åbenrå i 1913 kunne Gotthardsen i sin beretning oplyse, at afdelingen i Brede var den næststørste i hele Nordslesvig med 81 medlemmer, kun overgået af Skærbæk med 90 medlemmer. Til sammenligning kan nævnes, at afdelingerne i Åbenrå og Haderslev kun havde 16 og 33 medlemmer, og at afdelingen i Løgumkloster var ophørt at eksistere.

L. Nielsen Jepsen var foreningens formand fra stiftelsen og til 1913, da han afløstes af Andreas Lorenzen.

Forsamlingshuset var også ramme om den danske

gymnastikundervisning, som netop i disse år var i de tyske myndigheders særlige søgelys, idet man med henvisning til to gamle forordninger fra 1834 og 1839 søgte at standse den som statsfarlig virksomhed.

Frk. Kirstine Boesen fra Skærbæk ledede gymnastikken i Brede forsamlingshus i vintrene 1908-09 og 1909-10. En aften efter nytår 1910 gik det galt.

Gendarmen dukkede uventet op, og han kunne nu konstatere, at unge under 18 år deltog i den frivillige gymnastik.

I de gamle forordninger taltes bl.a. om privatundervisning af unge personer, »*der trængte til værn mod uegnede og ildesindede lærere.*« Og da Kirstine Boesen ikke havde kunnet få certifikat som gymnastikleder af de prøjsiske myndigheder, måtte hun henregnes under kategorien »*uegnet*«, og da hun og hendes forældre var kendt som erklærede danske, måtte hun vel også anses for »*ildesindet*«.

Sagen kom for landråden (amtmanden) i Tønder, som hen på foråret idømte hende en bøde på 200 Mark.

Dem hverken ville eller kunne hun betale, og det endte derfor med, at hun i august samme år blev hensat først i arresten i Skærbæk, siden i Porthuset i Tønder.

Sagen vakte stor opsigt, ikke alene i Sønderjylland, men i store dele af det tyske rige, især fordi H. P. Hanssen drog den frem i en tale i rigsdagen, hvor han bl.a. talte om tyske myndigheders behandling af de danske nordslesvigere.

I 1910 var samtlige syv medlemmer af bestyrelsen

Apoteker Nagels gård, opført af kniplingshandler Jens Wulff ca. 1830.

for Selskabelig Forening i Brede, der stod for arrangementerne i forsamlingshuset, blevet idømt en bøde, sandsynligvis i forbindelse med gymnastik-sagen.

Det drøftede man på generalforsamlingen i januar 1911, og »for at forebygge en sådan åreladning af foreningskassen i fremtiden kommer nu bestyrelsen i foreningen til at bestå af én mand,« skrev »Flensborg Avis«. Ved siden af bestyrelsen valgtes et tilsynsråd på syv medlemmer med apoteker Nagel som formand.

Et tilsynsråd kunne ikke gøres juridisk ansvarligt, det kunne kun bestyrelsen. Men samtidig sikrede det den demokratiske kontrol med foreningen.

Til uriasposten som bestyrelse valgtes smedemester Hans Davidsen.

Den tyske avis i Tønder, »Tondernsche Zeitung«, skrev, at valget viste, at nu havde danskerne endelig smidt apoteker Nagel ud. Det ville forhåbentlig have til følge, fortsatte »Tondernsche Zeitung«, at Nagel ville *»rylse støvet af sine fødder og forsvinde hinsides grænsepælene mod nord.«*

Et sådant ønske er *»en barnlig fornøjelse«*, svarede »Flensborg Avis«s redaktør i Tønder, Peter Skovrøp, og fortsatte: *»Ingen er i tvivl om apoteker Nagels store fortjenester af forsamlingshussagen, som påskønnes af alle, så lidt som om, at hr. Nagel også fremdeles vil vie den gode sag sine kræfter.«*

At dette var rigtigt, kunne enhver overbevise sig om, da apoteker Nagel i december samme år åbnede det store valgmode i Brede forsamlingshus forud for rigsdagsvalget den 12. januar 1912.

Hovedtaleren på mødet, der havde samlet mere end 250 deltagere, var rigsdagskandidaten, bankbogholder P. Jessen, Gram, der i øvrigt døde kort efter valget. I sin tale kom han ind på den påstand, at de danske i Sønderjylland ville være faldet som offer for en mild behandling fra prøjsernes side. *»Taleren troede ikke, at danskheden var så lidet lødig, at den kunne lade sig drage af lokketoner, skønt de nok var farligere end Köller-politik,«* refererede »Flensborg Avis«.

Valget i 1912 viste i øvrigt en fremgang på fire danske stemmer i Bredebro, men det opvejedes af en lignende tysk fremgang. Danskheden »holdt skan-

sen« i Bredebro med 70% af stemmetallet, det samme som ved det foregående rigsdagsvalg i 1907.

I de overvejende dansksindede egne viste valget ellers en ret kraftig fremgang, og rigsdagsmand H. P. Hanssen blev genvalgt med det hidtil største danske stemmetal ved noget valg i hans valgkreds (Haderslev-Sønderborg-kredsen), som han havde overtaget efter Jens Jessens død i 1906.

I øvrigt havde interne uoverensstemmelser inden for Vælgerforeningen i efteråret 1910 bevirket, at H. P. Hanssen meddelte, at han ikke ville genopstilles til valget i 1912. Men en kraftig opbakning, støttet af bl.a. apoteker Nagel fra Brede, som var stedfortrædende medlem af tilsynsrådet, og en enstemmig opfordring fra Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd, hvor oppositionen ikke kunne mønstre en modkandidat, bevirkede, at han alligevel indvilgede i at modtage genvalg.

Også landdagsvalget i maj 1913 blev en triumf for danskheden. Begge landdagsmænd, Nis Nissen i Åbenrå-Sønderborg-kredsen og Kloppenborg-Skrumsager i Haderslev-kredsen genvalgtes med stærkt stigende stemmetal. Også i Tønder-kredsen, hvor den danske kandidat ingen chancer havde, var stemmetallet stigende. Her opstillede formanden for Nordslesvigsk Afholdsforening, N. J. Gotthardsen, som fik valgt 34 valgmænd, en fremgang på én i forhold til det foregående landdagsvalg i 1908. Men i begge tilfælde var det kun ca. en femtedel af valgmændene.

Alligevel var der tale om fremgang. Man var opti-

Brede Bygade, o. 1920. I huset t.h. findes i dag Knud Hansens elforretning.

mistiske, og »Heimdal« skrev om valget i Tønder kreds: *»Vi har gjort et solidt arbejde, vi har slået et djærvt slag, vi har vundet en glimrende sejr. Vi har vist både venner og fjender, at danskheden vokser, mens danemænd dør, og drengene bliver til mænd.«*

Samtidig advarede redaktør Andreas Grau i »Flensborg Avis« imod en for overdreven optimisme. Fremgangen var næsten udelukkende sket i de »sikre«, nordlige områder, mens de danske stemmetal havde været stagnerende eller endog svagt viggende i de »truede« områder omkring den nuværende grænse.

Den største nationale manifestation i Bredebro i disse år – og måske den største nogen sinde – var det danske årsmøde 7.-8. juni 1913.

Allerede længe før valget var der udsendt program, der var arrangeret ekstratog, bl.a. på amtsbanen fra Haderslev til Skærbæk, på Åbenrå-Løgumklosterbanen og på vestbanen. På maskinhandler J. P. Petersens mark nær hovedgaden og banegården var der opstillet et kæmpetelt med ca. 2000 siddepladser, og på hoteller, gæstgivergårde og kroer forberedte man bispisningen af de mange mennesker. Overalt i byen var der pyntet med granslyngninger og æresporte.

»Det er uroligt vejr. Blæsten slider i sejlduget, Vimplerne på et par dusin flagstænger ude på pladsen foran teltet smelder muntert,« rapporterede »Heimdal«s journalist. Han fortsatte med at skildre den kraftige, men lune og milde havbrise fra sydvest. *»Et rigtigt vesterbovejr«*, skrev han. *»I miles afstand ude i synskredsen blåner det af sommerdis. De sorte skyer bliver lyse og får et helt uskyldigt udseende, mens de kommer nærmere.«*

Lørdag eftermiddag afholdtes generalforsamling i Sprogforeningen og Skoleforeningen, som nu kunne mønstre over 10.000 medlemmer. Der blev talt om virksomheden i det forløbne år og især fremhævedes det, hvor mange bøger man havde indkøbt og uddelt til danske børn, så de kunne lære at læse deres modersmål til gavn. I alt havde Sprogforeningen i det forløbne år udleveret over 35.000 bøger.

Ud på eftermiddagen var de sorte skyer, som journalisten havde forsøgt at mane lyse, nået ind over byen, og et voldsomt regnskyl satte ind, men, skrev han dagen efter i sit referat fra selve mødet, *»regn er noget, der – som de mange deltagere viste – aldeles*

ikke formår at afskrække eller holde de vejrhædede vestboere inden døre.«

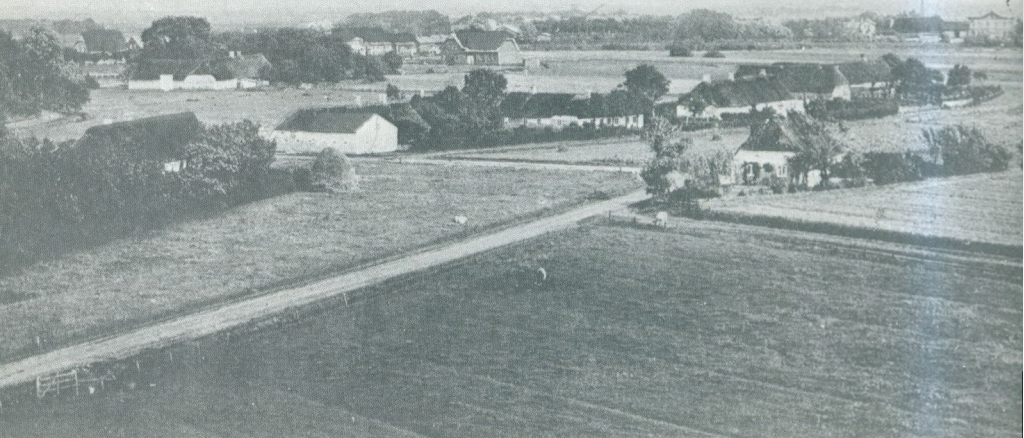
De mange tilrejsende fra alle egne af Sønderjylland overmattede hos venner og bekendte på egnen, og søndag kl. 2 åbnede apoteker Nagel igen mødet. Vælgerforeningens formand, J. N. H. Skrumsager, indledte generalforsamlingen med at citere indgangsordene fra Ingemanns »Valdemar den Store og hans mænd«, hvori der bl.a. opfordres

*»til dansk og stor og til herlig id –
til Danmarks frelse i nødens tid.»*

I teltet, hvor regnen hele tiden trommede på telt-dugen, og hvor stormen susede ind under kanten, var der samlet mellem fire og fem tusind mennesker, som dels siddende, dels stående påhørte de lange og saglige beretninger fra foreningens sekretær, gårdejer Martin Simonsen, fra fhv. landdagsmand Julius Nielsen, leder af »Jernfondet«, og fra den juridiske konsulent J. Schmidt, der fortalte om sit arbejde som rådgiver på den kommunale rets og selvforvaltnings områder.

Endelig behandlede man en lovændring, som nok er blevet påhørt med ikke ringe interesse, idet den havde direkte betydning for Bredebro-området. Det var N. J. Gotthardsen, som foreslog, at de danske kandidater til rigsdags- og landdagsvalg også skulle være selvskrevne medlemmer af vælgerforeningens tilsynsråd.

Baggrunden herfor var bl.a., at den nyligt afdøde rigsdagskandidat P. Jessen fra Gram havde været valgt til tilsynsrådet i Brede, fordi han ikke havde

Brede set fra den gamle mølle ved Ny Bosholm. Midt i billedet forsamlingshuset, t.h. stationen.

opnået valg i sit eget område. Det betød, fremhævede Gotthardsen, at Brede-området ikke havde en lokal repræsentant i tilsynsrådet, fordi man følte sig forpligtet til efter henstilling fra Vælgerforeningens ledelse at vælge Jessen.

Da forslaget blev støttet af bl.a. H. P. Hanssen, blev det efter nogen diskussion, hvori dr. Laustenthomsen fra Skærbæk gik imod, vedtaget.

Efter at det var blevet besluttet, at næste årsmøde skulle finde sted i Haderslev, fik H. P. Hanssen ordet til den store politiske tale, som nok var det, der havde trukket de fleste til.

Digteren Valdemar Rørdam, som deltog i mødet, rapporterede: » ... endnu livligere lyste de tusind unge og gamle åsyn, da efter sangen rigsdagsmand H. P. Hanssen trådte frem og talte om det sejrriige landdags-

valg, dets vilkår og værdi. Her begyndte åbenbart det, som de mange var mødt for.«

»H. P. Hanssen talte ypperligt, klart og kraftigt, med kløgt og vid og varme,« fortsatte Rørdam. Men læser man i dag H. P. Hanssens Bredebro-tale, virker den egentlig temmelig tam. Han analyserede de aktuelle begivenheder og fremhævede som det væsentligste, at danskhedens fremgang ikke skyldtes nogen tilfældighed. Den var tværtimod *»forberedt gennem årelangt arbejde og solidt underbygget i alle retninger.«*

Han nævnte væksten i det danske arbejde på alle fronter og fremhævede, at det danske stemmetal fra 1903 til 1912 var gået frem med 1800 stemmer.

»Disse kendsgerninger må betragtes som afgørende ikke blot for landdagsvalgets udfald, men også, hvad der vejer langt tungere, for vor fremtidige udvikling,« sagde han og advarede mod at tro på for hurtige resultater. *»Tidens hjul drejer langsomt,«* men det, det gælder om, er at have *»tillid til sandhedens og rettens endelige sejr, tro på en lys og lykkelig fremtid,«* sluttede han.

Om aftenen samledes man i det nu dyngvåde telt for at overvære det store folkemøde, hvor den 88-årige Peter Skau fra Bukshave var ordstyrer. Han indledte mødet med at fastslå, at *»vi er et folk, ikke et parti, som vore modstandere påstår.«*

Derefter talte Kloppenborg-Skrumsager, Nis Nissen, Thade Petersen, redaktør Christiansen fra *»Flensborg Avis«* og mange flere, inden mødet sluttede ud på aftenen.

Brede præstegård under opførelse 1913 efter den gamle præstegårds brand året før. Bygningen er meget stor (400 kvadratmeter), idet den blev indrettet, så den i krigstilfælde kunne tjene som lasaret. Den blev dog ikke brugt hertil under 1. verdenskrig. Bygningen er i dag børnehave. T.v. står bygmester L. Nielsen Jepsen (1879-1947) foran sin stab af svende, lærlinge og håndlangere.

Valdemar Rørdam skriver: »Jeg så på de to gendarmer, der stod tæt sammen lige over for talerstolen, stramme karle, knejsende under de blanke pikkelhuer. De skævede til hinanden og smilte lidt, da Kloppenborg talte om de danske sønderjyder som en krigsførende magt, der ikke er bange for prøjserne. Men da han sluttede med et leve for folket, som værger sin odelsgrund, og fik svar af et dundrende trefoldigt hurra fra 4-5000 struber, da lo de ikke længere; de rettede sig og stod som støtter, fremmede, utilpas.«

Men alt var ikke årsmøde og nationalitetskamp.

Også hverdagen levedes i den lille by. Håndværkere og forretningsfolk, arbejdere og bønder virkede, levede og døde.

Jens Peter Petersen blev gammel. Bygmester Martin Møller overtog i stigende grad den del af hans virksomhed, der drejede sig om opførelse af huse. Og den 30. oktober 1904 fik også han en konkurrent, idet en af hans svende, Laust Nielsen Jepsen fra Ballum på sin 25 års fødselsdag nedsatte sig som selvstændig tømrer og bygmester.

Man talte om hverdagens begivenheder. Om død og fødsel, forlovelse og bryllup, som alle andre steder. Og ofte var det kun en lille ting, der skulle til for at blive byens samtaleemne og årsag til megen morskab.

I 1910 var det en vittighed af så store dimensioner, at den havnede i avisen, da en dreng fra Bredebros opland dummede sig ved posthuset. Han var sendt ind med et brev, som skulle afleveres. Da han kom hen til posthuset, så han en lygte, på hvis rude han kunne læse ordet »*Postamt*«.

»Flensborg Avis« beretter:

»Aha, tænkte drengen, der har vi en postkasse. Men hvordan komme derop med brevet? Jo, såmænd lå der en stige til brug for det brevvekslende publikum. Rask stiller han stigen op til pælen, entrer op og lader brevet forsvinde i lygten. Se så, nu var det besørget. Og drengen klatrer ned og går hjem med god samvittighed. Heldigvis var der et vidne til begivenheden.«

Se, den historie lo de meget af det efterår.

Samme sommer havde der været dyrskue i Brede-

bro, hvor man blandt boder og gøgl også kunne beundre 61 køer og kvier, 12 tyre, 31 hopper, 2 hingste og 9 får, som »gennemgående var af fortrinlig kvalitet.«

Desuden havde landbrugskonsulent Hansen fra Gråsten arrangeret en planteavlsudstilling, og man kunne se det nyeste inden for landbrugsmaskiner og anden teknik. »Særlig opmærksomhed vakte fabrikant Jensens store udstilling af flotte luksusvogne, der viser, at Jensens Vognfabrik i Højer let kan optage konkurrencen med storbyernes fabrikker af den art«, skrev »Flensborg Avis«.

Men mindre kunne også gøre det. Smedemestrene Davidsen i Brede, Hansen i Ballum, Lützen i Daler og Sørensen i Lovrup fik alle opmuntringspræmier for deres hjemmegjorte redskaber.

Og ved fællesspisningen i gæstgiver Niensens store smukke sal var det en »stor nydelse« for de mere end 200 deltagere at høre Brede Sogns Sangforening »give nogle sangnumre til bedste.«

Høsten havde i øvrigt været rimeligt god det år. Gårdejer Th. Thomsen, Toghale, der var medlem af landboforeningens bestyrelse, skrev i avisen, at »høsten 1910 bliver i Tønder amt som nævnt en gennemsnitshøst; tages græsmarkerne (der jo netop i Tønder amt spiller en stor rolle) med i beregningen af jordens udbytte, når vi betydeligt højere op. Der er for landmanden ingen grund til klage, men heller ikke anledning til højstemte lovsange.«

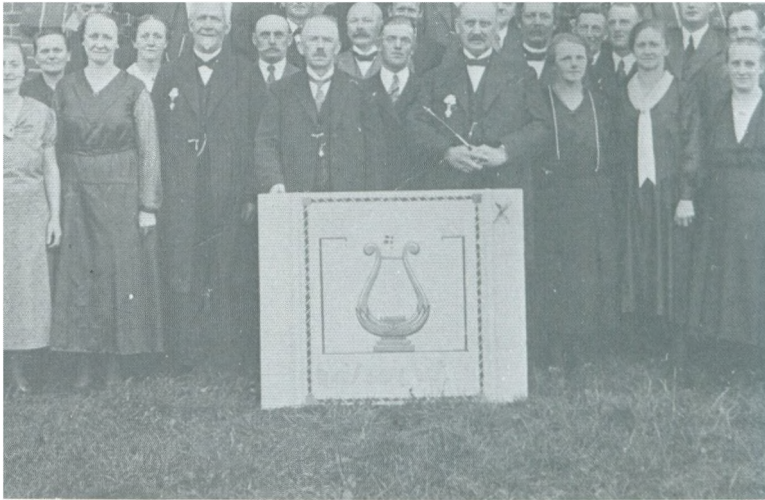
Bredebros fodboldhold havde ikke succes i den årlige kamp mod Skærbæk, idet førsteholdet tabte

Posthuset i tysk tid, Storegade 3. Opført o. 1880. Bemærk lygten med påskriften »Postamt«.

7-0, og andeholdet måtte rejse hjem med et 9-0 nederlag.

Men en anden fodbold-affære gav måske stof til meget mere snak. En gruppe unge fodboldspillere havde efter en kamp lavet ballade i toget fra Tønder mod nord. Om det var Bredebrospillerne vides ikke. En læserbrevsskribent beskyldte dem for at have været fulde, og det affødte en ikke ringe polemik, hvor fodboldspillernes forsvarere bl.a. henviste til, at *»de fleste af fodboldspillerne var afholdsmænd«*. Angriberen gav igen ved at skrive, at *»afholdsfolkene i det tog, jeg var med, var vist nemt talte.«*

Sangforeningen sidst i 1920'erne. T.v. for lyren ses købmand A. J. Andresen og t.h. dirigenten, bygmester Martin Møller (begge med Dannebrogssordenen).

Dyrskuer, sangforeningens udfoldelser og fodboldspillernes nederlag på den ene og den anden front kunne nok give anledning til megen småsnak. Men der var i disse år et stort projekt, som i langt højere grad optog mange landmænd langs Bredeå-dalen, nemlig forslaget til et dige mellem Ballum og Astrup Banke.

Ideen til et sådant projekt var første gang blevet fremsat så tidligt som i 1784 og genoptoges først i 1860'erne. Imidlertid bevirkede krigen i 1864, at projektet blev udsat, men allerede i 1866 forsøgte man sig igen, og frem til 1871 førtes der forhandlinger om forslaget, som faldt med nogle få stemmers flertal imod.

Derefter blev sagen foreløbig stillet i bero.

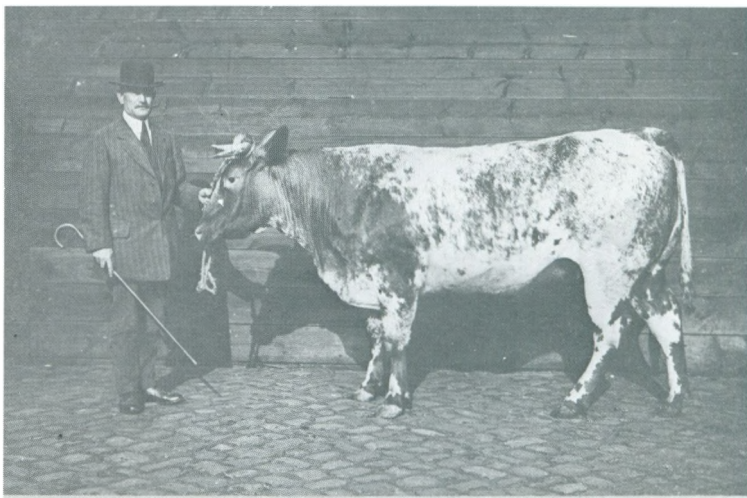
Imidlertid forekom det ret jævnligt i de kommende år, at engene stod under vand ved stormfloder. Der var store oversvømmelser i 1881, 1882, 1897 og 1898.

En meget alvorlig oversvømmelse i april 1904 satte atter gang i diskussionen om et dige, og der blev udarbejdet et projekt til godt halvanden million Mark. Denne gang strandede det på, at staten for at yde tilskud betingede sig ejendomsretten til såvel forlandet som diget, mens digelaget skulle påtage sig vedligeholdelsen. Landråd Rogge i Tønder prøvede på at formulere et kompromisforslag, hvorefter digelaget skulle beholde ejendomsretten, men dette blev afslået i Berlin.

Igen i 1906 blev ådalen sat under vand. Vejen fra Ballum til Randerup var lige blevet anlagt, men modstod stormflodens angreb. Det var imidlertid ikke tilfældet med Store Randerup Slag, broen over bækken Hørmøls mellem Randerup og Ballum, som styrtede sammen. Den var bygget af Jens Peter Petersen fra Bredebro, som havde »glemt« at fundere den ordentlig. Det førte til en proces mellem Ballum sogn og J. P. Petersen, som dømtes til at betale en erstatning på 2500 Mark plus sagens omkostninger.

1909 og 1911 blev bl.a. vejen mellem Randerup og Ottersbøl beskadiget ved oversvømmelser. Stormfloden natten mellem 6. og 7. nov. 1911 var den største på disse egne siden 1839.

Kun et halvt år senere var det galt igen. 9. april 1912 stod en stor del af engene under vand, og et andragende til det offentlige om hjælp til udbedring af de beskadigede veje blev afslået med den begrun-

Qule, 1300 Pund, gezödtet und gemästet von Hofbesitzer Peter Winther, Apterp, verkauft für 845 Mark durch den Viehkommisionär W. Homann, Hamburg, am 29. Mai 1913.

Bredeå-dalen har altid været kendt for sit gode kvæg. I 1913 brugte en hamburgsk kvægopkøber dette billede i sine bestræbelser for at overbevise leverandørerne om, at han var den rette mellemhandler. Teksten lyder: »Kvie, 1300 pund, opdrættet og opfedet af gårdejer Peter Winther, Apterp, solgt for 845 Mark gennem kvægkommissionær W. Homann, Hamburg, den 29. maj 1913.«

delse, at man jo selv var skyld i, at der ikke for længst var sket en inddigning.

Nu var bønderne delvist blødgjorte. Der blev afholdt møder i Tønder og Skærbæk, hvor det offentlige tilbød et tilskud på 400.000 Mark. Kendte danskere som landdagsmand Kloppenborg-Skrumsager, der sad trygt på sin gård i Københoved, Nicolai Svendsen, der stammede fra Skærbæk, men var flyttet til Haderslev, og den iltre »hjuler« fra Gesing, Hans Jepsen Jepsen, protesterede med den begrun-

delse, at projektet ville give for stor magt til den prøjsiske stat over de lokale anliggender, når det offentlige skulle deltage i projektet. Imidlertid gik den kendte og agtede danske storbonde Kresten Jensen fra Ballum varmt ind for sagen, og den 13. okt. 1913 blev »Statutter for digelaget i Bredeådalene i Tønder og Haderslev kredse« underskrevet. Kresten Jensen valgtes til digegreve, og i foråret 1914 gik man i gang med arbejdet.

I juni samme år skrev Kresten Jensen: »Kampen om et stærkt og solidt Vesterhavsdige til værn mod det grådige Vesterhav har kostet meget arbejde, meget blæk og mange ord; men når en sag er gået op for folk, og den især er blevet en kær sag for en enkelt mand, en sag, hvormed han kan tjene sit land og folk, så sætter man alt andet til side for at tjene denne sin livssag«.

Han sluttede med dette ønske:

»Måtte da dette store Vesterhavsdige, der allerede påbegyndtes i året 1914 og menes færdigt til efteråret 1915, med så stort besvær, så store pengeofre, især fra interessenternes side, som alene skal udrede en million Mark, stå, så længe bøgen spejler sin top i bølgen blå. Det er mit inderlige ønske og håb for mine landsmænd, der i fremtidens dage skal bo og bygge i Bredeå-dalene. Da vil de kommende slægter prise de behjertede mænd, der fandt deres glæde og livslykke i at skærme og værne det land og den jord, vi i arv efter fædrene fik.«

Også på anden vis måtte man i disse år værne om jorden. En tysk kampagne for at opkøbe danske

gårde bevirkede, at man i 1902 stiftede »Jernfondet«, der skulle være et økonomisk rygstød for det danske arbejde, herunder bl.a. yde tilskud til, at unge danske kunne købe ledige gårde. I Bredebro kunne man købe »Jernfondet«s støttemærkater hos købmand J. S. Brodersen.

En vis opsigst vakte det ved juletid 1909, at gård-ejer Kr. Thomsen i Bredebro havde solgt sin gård til den prøjsiske regering for 96.000 Mark.

En oversigt over tysk overtagelse af danske gårde i Nordslesvig viser dog, at problemet ikke var voldsomt, og slet ikke på vesteregnet.

Hvad der derimod foruroligede væsentlig mere var den tyske lov af 1912 om »ejendomssikring«, som stillede 100 millioner Mark til rådighed for opkøb af ejendom i de »truede« områder langs det tyske riges grænser, altså bl.a. også i Nordslesvig.

Formålet var, sagde formanden for den slesvig-holstenske landboforening, grev Rantzau-Rastoff, at *»rejse en vold af tyske nybyggere tværs over Nordslesvig.«*

Pengene blev brugt til billige lån, hvoraf én Mark var uopsigelig, og til denne ene Mark var der knyttet en forkøbsret for staten. Låntagerne måtte endvidere underskrive en klausul, som bl.a. sagde, at staten ved ejerskifte var berettiget til at overtage ejendommen til en pris, der lå mindst ti pct. under den *»efter regeringspræsidentens ensidige og frie skøn«* fastsatte almindelige værdi.

Trods disse voldsomme krav blev der alligevel oprettet 365 rentegårde i Nordslesvig, hvoraf de 116 lå i

Pastor Nissen med konfirmandhold, 1922.

Tønder amt. I Brede sogn lå der fire, to i Trælborg, en på Galgemark og en i Åspe. De tre gårde øst for hovedvejen var alle over 25 ha, mens gården i Åspe var under 10 ha.

Den danske Nordslesvigske Kreditforening og Vælgerforeningen gik da sammen og dannede i oktober 1913 en ny forening, Landeværnet, med det formål at holde jorden på danske hænder. Rundt om i landsdelen oprettedes sogneværn, som lokalt skulle varetage disse interesser.

24. januar 1914 oprettedes sogneværnet i Brede sogn med 97 medlemmer fordelt over hele sognet. Ikke blot landboere, men også håndværkere og handlende meldte sig som medlemmer. Gårdejer Chr. Hansen i Brede blev formand, og derudover bestod bestyrelsen af gdr. A. Svendsen, Sdr. Vollum, og

købmand A. H. Junker, Brede. Desuden valgtes tillidsmænd i de enkelte landsbyer.

Om Sogneværnets virksomhed fortæller Søren Nissen, Harres:

»Den da store gård »Bosholm« var lige før 1. verdenskrig i fare for at blive solgt til tyskerne, men unge handlekraftige mænd i sognet var på vagt, og den blev købt af Nordslesvigsk Kreditforening, der så lod »Ny Bosholm« opføre. »Ny Bosholm« blev solgt til Hans Danielsen fra Langetved og »Gl. Bosholm« til Jens M. Møller.«

I maj 1914 var man over hele Nordslesvig oppe på at have sogneværn i 410 af de 443 kommuner, som loven omfattede.

Men få måneder senere satte udbruddet af 1. verdenskrig en stopper for den frugtbare danske aktivitet på dette område såvel som på de fleste andre.

Under 1. verdenskrig.

1914 - 18.

Lørdag den 1. august 1914 arbejdede bygmester L. Nielsen Jepsen, som han plejede, på byggepladsen i Brede by, hvor han var ved at opføre et nyt og stort hus til sin gode ven, smedemester Hans Davidsen. Hans fire-årige søn var som sædvanlig med sin far.

Pludselig bemærkede Nielsen Jepsen en bil, der kom vestfra med tyske gendarmere og nogle arrestanter. Alle vidste, at en krig var nært forestående, og han anede nu det værste.

Han huggede øksen ned i bjælkeenden og sagde til sin søn:

»Nu skal vi hjem, Laust.«

Næste morgen blev han selv arresteret.

Ved krigsudbruddet var der udgået ordre om, at alle personer, der var »upålidelige«, enten af nationale grunde, eller fordi de var socialister – eller farvandskyndige –, skulle arresteres. I Nordslesvig drejede det sig om i alt ca. 300 personer, hvoraf de 120 var fiskere, søfolk og andre, der havde nøjere kendskab til farvandene omkring landsdelen. Resten var socialdemokrater og danskere, flest af den sidste kategori.

Fgd. Nr. _____

Wiederspende Personen, welche in diesem
jahr ausgeführt sind und die sich, weil keine
ihre Gesetzwirksamkeit zu erwarten, sind sofort gefasst,
wofür sie in diesem Grundbuche zu
stellen:

1. Rechnung J. Nagel in Brede
2. ~~Quintessenz J. W. W. W.~~ in Brede
3. Linnemüller H. Kopp in Bredebro
4. Johann J. W. W. in Borrig
5. " J. H. W. W. in Harrits und Brim
6. " J. H. W. W. in Harrits und Brim

Sollten sich noch andere
Personen dort befinden,
sollte fest erwachsen
sein in Bredebro.

Angabe der Verhältnisse
erwähnt sich, so gut
und wie sich die Verhältnisse
Angabe der Verhältnisse

Anzeige zu ersetzen
An

Böhme

An vom *Landrath*

14

Bredebro

Landråd Böhmes arrestordre vedrørende personer fra Bredebro amtsforstanderdistrikt.

Arrestordren vedrørende personer fra Brede amtsforstanderdistrikt er bevaret. Den er udsted af »Der Königliche Landrat« i Tønder og personligt underskrevet af landråd Böhme.

Den håndskrevne ordre lyder således (i dansk oversættelse):

»Nedenstående personer, der tilhører det danske parti og mistænkes for at røbe militære hemmeligheder, bør straks arresteres og holdes i sikker forvaring:

1. rentier J. Nagel i Brede

2. A. Nissen i Brede

3. bygmester H. Jepsen i Bredebro (L. Nielsen Jepsen)

4. gårdejer P. Møller i Borg

5. gårdejer Chr. Andresen (Andersen) i Harres med hustru

6. gårdejer P. Th. Iversen i Harres med hustru.

Hvis der endnu skulle findes personer der, som bør arresteres, må (rette) vedkommende have meddelelse derom.

Böhme.

Til hr. amtsforstanderen i Bredebro.«

Amtsforstander H. C. Hansen, der siden 1888 havde været kommuneforstander i Harres, og som i 1908 havde afløst Freytag i embedet som amtsforstander, udførte ordren til punkt og prikke. De arresterede blev ført til forsamlingshuset, hvor skræddermester Rossen blev sat til at bevogte dem.

L. Nielsen Jepsen fortæller:

»Der sad vi nu til om aftenen, da der kom fire gendarmere og hentede os for at føre os til Tønder. Da

vi kom til Tønder, blev vi hånet i den grad af de tyske borgere der, som vi aldrig nogen sinde er blevet hånet. De bombarderede os med rådnede æg og råbte »Hannemann« efter os. Nogle af dem, som jeg havde handlet med før krigen, var også med. Jeg har derfor efter den tid og indtil nu (30 år efter) ikke købt for en rød øre i Tønder.«

Natten tilbragte de i den gamle uhumske arrest i porthuset ved det forlængst nedrevne Tønderhus, og næste morgen blev de ført til toget for at blive transporteret sydpå.

Heller ikke denne tur til banegården var behagelig. Den 63-årige redaktør Skovrøy, som endnu ikke var rask efter en større operation, måtte trave den godt en kilometer lange vej som de andre. Han skrev senere:

»Om eftermiddagen, det var søndagen den 1. august (her husker Skovrøy forkert – det var mandag den 3. august), blev vi purrede ud og af to gendarmere stillede i geled uden for fængslet. En vagtmester med en landsknægts mine og »knevelsbart« trak blank og råbte, at hvis nogen af os under transporten trådte ud af rækken eller gjorde mine til flugt, blev han skudt ned på stedet.

Og så begyndte den meget omtalte spidsrod gennem byen under den grove og den fine tyske pøbels forhånelser, sang, skrig og skrål af børn og voksne mennesker, som fulgte os eller stod opstillede langs fortovene, i vinduer og døre; de hylede skældsord efter os, truede med knyttede næver, spyttede eller rakte tunge ad os.

Apoteker J. Nagel (1847-1922). Tegnet af godsinspektør H. C. Davidsen under interneringen i Flensborg i efteråret 1914.

På pladsen foran banegården klumpede denne søndagspøbel sig sammen, så vort lille tog knap kunne bane sig vej.

Fru Lorenzen fra Ballum blev dårlig og måtte løftes ind i kupeen. Da pøbelen så det, råbte man hurra!!«

»Vi var 42 i alt her fra Vestslesvig,« fortsætter Nielsen Jepsen. »Indtil Husum var der en flok på hver banegård for at forhåne os, men efter Husum hørte det op. Ved midnatstid kom vi til Altona.«

Her blev arrestanterne ført til centralfængslet, hvor de blev visiteret og indsat i eneceller. Næste morgen blev de forhørt og fotograferet til forbryderalbummet. Skovrøy spurgte pænt, om de ikke ville have hans fingeraftryk også, et spørgsmål, som de alvorlige tyske embedsmænd tog ham meget ilde op!

Derefter blev alle sendt hjem. Og hen midt i ugen vendte arrestanterne så tilbage efter den bevægede rejse.

»Nogle dage derefter kom der en gendarm med et stort papir, hvor jeg skulle skrive under på, at jeg ville være et skikkeligt menneske, og at jeg ikke ville foretage mig noget, som kunne bringe det tyske rige i fare,« fortæller Nielsen Jepsen.

Og det gjorde han så.

På det *»store papir«* stod bl.a., at underskriveren erklærede, at han *»under hele krigstilstanden a) ikke vil vise antitysk sindelag, b) ikke vil understøtte eller begunstige, hvad der kan modvirke tyske interesser, c) i særdeleshed ikke vil udsprede oplysninger om politiske og militære tildragelser, d) ikke vil deltage i danske foreninger og forsamlinger og e) kun i presserende tilfælde forlade sin bopæl.«*

Overtrædelse ville medføre øjeblikkelig arrestation.

Godt en uges tid senere blev en del af arrestanterne – plus yderligere et antal, som ikke havde været med i første omgang – igen sat fast. Nielsen Jepsen var ikke med i denne anden bølge, men apoteker Nagel måtte gøre turen om. Denne gang førtes de i alt 60 fanger til Flensborg, hvor de sad i nogle uger, inden de løslodes i flere hold. Nagel blev sat på fri fod den 14. september efter ca. fem ugers internering. Den sidste af fangerne, grev Schack, blev først løsladt henimod jul.

Straks om morgenen den 2. august, altså dagen efter krigsudbruddet, og samtidig med at de otte fra

Brede sogn blev arresteret, måtte de første indkaldte af sted til fronten.

Hvor mange fra Brede sogn, der måtte med, vides desværre ikke. Men på mindstenen ved kirken står 57 navne. I hele Nordslesvig var det ca. 30.000, der deltog, og heraf faldt godt 5000 – eller mere end en sjettedel. Hvis man regner med, at Brede sogn har været et gennemsnitssogn på dette område, betyder det, at ca. 350 unge og lidt ældre mænd måtte gøre turen med til skyttegravene i Frankrig, til de russiske stepper, eller hvor i Europa de end blev ført hen. Det svarer til en fjerdedel af sognets samlede befolkning.

Af de 57, der står på monumentet, faldt de 32 i Frankrig, 5 i Belgien, 12 i Rusland, 1 i Russisk Polen og 2 i Galicien, mens fem døde inden for det tyske riges grænser, enten under vagttjeneste eller på lasaret. En enkelt, Lorens Clausen fra Vollum, døde under orlov i sit hjem.

Tabene for Brede sogn er nogenlunde jævnt fordelt over samtlige fem krigsår:

1914: 9

1915: 12

1916: 15

1917: 9

1918: 12

Ved krigsudbrudet havde mænd i alderen 20-45 år værnepligt. I begyndelsen nøjedes man dog med at indkalde de yngste årgange, men efterhånden som behovet for mandskab blev større, måtte også de ældre med, og et par år hen i krigen udvidedes værnepligten til at omfatte alle våbenføre mænd i

alderen 17-50 år. Samtidig indførtes arbejdspligt for de 50-60 årige.

Aldersfordelingen på de faldne fra Bredebro var den, at der faldt 2 under 20 år, 29 i alderen 20-25 år, 7 mellem 25 og 30 år og 18, som var over 30 år. For en enkelts vedkommende er alderen uoplyst. Den ældste faldne fra Brede sogn var den 43-årige Peter L. Hinrichsen, der døde i Spandau ved Berlin den 2. dec. 1917.

For hele Tyskland udgjorde tabene i verdenskrigen 3,16 pct. af befolkningen. Dette tal var væsentligt højere i Slesvig-Holsten hvor 3,63 pct. mistede livet. For egnene nord for den nuværende grænse var tabsprocenten 3,40.

»Sønderjyllands historie« gør dog udtrykkeligt opmærksom på, at disse tal på ingen måde skal tolkes som misbrug af de slesvig-holstenske eller sønderjyske krigsdeltagere. Det er tal, som går igen i alle overvejende landdistrikter i hele Tyskland, idet en almindelig værnepligt altid vil ramme en bondebefolkning hårdere end en bybefolkning, idet der i gennemsnit er flere sunde og raske unge mænd på landet end i byerne.

Igennem det meste af krigsperioden førte Johanne Marie Holt – en datter af den gamle kirkeværge Lorens Peter Holt fra Åspe – en dagbog. Heri kan man læse om de følelser, der greb hjemmene, når der kom meddelelse fra – og om – venner og slægtninge ude ved fronten:

»1/8-1915: I dag første efterretning om Claus fra en skyttegrav i Russisk Polen.

24/8: Claus har allerede gjort fægtninger med.

15/9: Efterretninger fra Claus i dag. Sund og rask.«

Postgangen var langsom. Hun kunne ikke vide, at han på det tidspunkt havde været død i flere dage:

»29/9: Den sørgelige meddelelse at Claus er faldet på slagmarken i Rusland for en fjendtlig kugle. Straks død. Igen et tungt tab, som den skrækkelige krig krævede, igen et ungt liv smadret, hårdt for de stakels forældre og søskende. Sket allerede 11/9, sydøstlig for Grodno, ikke langt fra Skidel.«

På grund af alder blev L. Nielsen Jepsen ikke indkaldt før hen i juni 1915, men da måtte han trods sine 35 år af sted.

Efter tre måneders uddannelse blev han sammen med sit regiment sendt til fronten i Frankrig. Mange år senere fortalte han om sine oplevelser.

Hans beretning kan stå som et udtryk for, hvad mange tusind nordslesvigere gik ind til som tyske soldater i 1. verdenskrigs helvede:

»Nu gik det til Frankrig. Vi kom til en større by, Duaj (Douai), som lå tæt ved fronten. Beboerne der var ved at bage og gøre det festligt for at tage imod deres landsmænd, for rygtet gik, at franskmændene var brudt igennem tyskernes linjer og nu var på vej til denne by.

Dette med, at de var brudt igennem, var rigtig nok, og det var ingen morsom situation for os, som nu skulle ud for at fylde hullerne.

Hele den følgende dag var vi i ilmarch mod fronten, som ikke kunne være langt borte, eftersom jorden rystedes af kanonernes torden, og hele himlen forude

L. Nielsen Jepsen (nr. 2 fra venstre) i tysk uniform under 1. verdenskrig.

var oplyst af brande og lysraketter, som til orientering blev sendt til vejrs.

En stadig strøm af sårede mødte vi undervejs, skidne, lasede og forsultne, men alligevel glade for, at de ikke havde fået mere, end de selv kunne slæbe sig uden for skudvidde.

Henimod dag kom vi til et bryggeri, som var stuvende fuldt pakket med soldater, men krigen var os nu nær inde på livet. Et tysk batteri, som var opstillet i haven, blev af tre fuldræffere fuldstændig tilintetgjort, mens vi lige ved siden af ikke kom noget til.

Samme dags eftermiddag fik vi ordre til at besætte en reservestilling, men for at komme dertil, måtte vi

ved højlys dag løbe langs en vej, som blev holdt under ild af franskmændene – fjenden vil jeg ikke sige om ham. Vi skulle løbe med ti skridts mellemrum, og kammeraten som løb foran mig, fik fuldstændig hovedet skudt af, de fleste af os nåede velbeholdne den beskyttende skyttegrav.

Natten derpå måtte vi ud i forreste linje. I mulm og mørke ravede vi af sted. Kun nu og da oplystes himlen af en raket, og vi måtte skyndsomt smide os ned for ikke at blive set.

Omsider kom min afdeling til en overdækket skyttegrav, og et langt stykke skulle vi nu kravle på alle fire. Denne skyttegrav var næsten fyldt med døde og døende soldater. De døde havde ro, men de sårede klagede sig gudsjammerligt, når vi masede hen over dem.

Vi fik nu et afsnit anvist, som vi skulle besætte. Skyttegravene var fuldstændig sammenskudte, og vi måtte til at rydde dem for at få dækning, inden det blev lyst. Vi var seks mand, som skulle rydde et stykke på ca. 12 løbemeter. I dette stykke udgravede vi 4 døde. En såret soldat lå halvt begravet i moradset. Ingen var der til at bringe ham hjælp, og dagen efter lå han og var død.

Hen imod morgen var vi færdige med gravningen, og halvdelen af os skulle stå vagt, mens resten måtte sove, som de kunne.

Min tur blev det til at tage den første vagt, men hvem skildrer min rædsel: Da det begyndte at dages, ser jeg en masse folk ligge foran vores skyttegrav. Da det blev lysere, og vi bedre kunne se, viste det sig at

være lutter døde soldater, tyskere, franskmænd, englændere og negre i hundreder og atter hundreder.

Vi lå der i fem dage uden at få hverken mad eller drikke, da ingen kunne nå ud til os. Kampen bølgede frem og tilbage. Vi blev overdænget dag og nat med granater fra kanoner, minekastere og flyvere. Der måtte vi gøre os fortrolige med, at hvert minut kunne være det sidste.

At lide hunger er slemt, men at lide af tørst er skrækkeligt. Vi slikkede dug af græsset for at lække ganen lidt, og jeg så kammerater, som drak af granathuller, hvori der lå døde soldater, men dette kunne jeg dog ikke være med til.

Omsider slap vi ud, men vi var da i en tilstand, som ikke lader sig beskrive, og kun 33 af 180 kom vi tilbage. Jeg havde kun fået et par små sår, et på kinden og et på armen, og en gang var jeg nær blevet begravet af nedstyrtende lermasser fra et af de store granatnedslag, og som ved et under slap jeg med hele lemmer.

Vi kom tilbage til en sammenskudt by, hvor vi fik mad og drikke, sov så den halve nat, dagen derpå og endnu en nat, hvorefter vi fik os vasket, klæderne skrabet rene for ler og ny udrustning, da vi end ikke havde magtet at få geværet med tilbage.

Der var nok at tage af, da der lå i tusindvis af geværer og tornystre, som ingen ejermand havde mere.«

Efter endnu nogen tid ved fronten blev Nielsen Jepsen såret og kom på lasaret, hvorefter han blev erklæret »Garnisonsdienstfähig«, hvilket vil sige, at

han kunne gøre tjeneste på en kaserne, men ikke ved fronten. En overgang var han ved vagten ved kejser Wilhelms slot i Berlin og kom senere på arbejdstjeneste i Hamburg. Under en orlov til Bredebro i november 1918 blev han hjemme, og da krigen få dage senere (11. nov.) var forbi, slap han for videre tiltale.

Det er forståeligt, når man hører om sådanne forhold, at mange ønskede at unddrage sig krigstjenesten. Det var derfor slet ikke så få fra Nordslesvig, som deserterede til Danmark.

En af dem, der gjorde forsøget, var Claus Clausen fra Harres, som under en orlov i maj 1917 gik ud i Vadehavet mellem Brøns og Rejsby for ad den vej at søge over på dansk territorium. Imidlertid for han vild og var nær blevet indhentet af tidevandet, inden han igen nåede land. Men i stedet for at være i Vester Vedsted, som han håbede, var han havnet i Skærbæk. Om natten var han altså gået mod syd i stedet for mod nord.

Her blev han fanget af en tysk patrulje og ført i lænker til sin garnisonsby, Rostock, hvor han blev stillet for en krigsret og dømt for faneflugt, en forbrydelse, som kunne straffes med døden. Clausen slap dog med fem års fæstningsarbejde, og under afsoningen blev han bl.a. sendt til Nordslesvig, hvor den straffebataljon, som han tilhørte, arbejdede på bygningen af »Sicherungsstelle Nord«, en fæstningslinje, som tyskerne anlagde fra Diernæs mellem Haderslev og Åbenrå til Kalby bakke nord for Skærbæk.

Efter at have udstået et år af sin straf, blev han

benådet og overført til infanteriregiment 2 og igen sendt til fronten i Frankrig. Her blev han lettere såret og opholdt sig på lasaret, da krigen sluttede.

Hjemme i Bredebro gik det mere fredeligt til, selv om det var en ond tid. Johanne Marie Holts dagbog afspejler livet i denne lille by, dyrtid og mangel på de almindeligste varer, skærpede forholdsregler over for befolkningen, indkvarteringer og meget mere.

»Vi mærker her i Bredebro egentlig ikke noget til krigen,« skriver hun i efteråret 1914. *»Der var vagt ved alle broer i de første måneder, ved jernbanen og vejene. Klokkerne 9 om aftenen skulle alt være mørkt, vinduer tildækkes eller lyset ud. Folk skulle ind i husene, de måtte ikke være på gaderne. Vi vidste egentlig ikke hvorfor, men mente, at det kunne være fremmede flyveres skyld.«*

1. marts 1915 skriver hun om forsyningssituationen: *»Hver husstand har i dag fået et kort til brød, mel, boller, tvebakker, højst 2 kg til hver person om ugen. Spare skal vi, at der ikke skal opstå hungersnød.«*

Forsyningssituationen optager hende hele krigsperioden, hvad der jo ikke kan undre. 1/8-1915 anfører hun således: *»Fra 1/8 må ingen bomuld fabrikeres, alle stoffer er blevet meget dyre, alle levnedsmidler meget dyre, mange ikke at få. F.eks. 1 pund hvedemel 80 pf. På brødkortet kan vi endnu få 2 kg pro persona om ugen. Jeg kan let komme igennem med det.«*

»1/11.1915. Petroleum i denne vinter endnu knappere, må spare meget. Levnedsmidler dobbelt så dyre, og enkelte endnu dyrere, end før krigen.«

1/3.1916. Mange levnedsmidler ikke mere at få. Smør koster 2,40 Mk pundet, flæsk 1,80-2,00 Mk, skært kød 2,70 for pundet, rismel 1,20, sæbe 1 Mk o.s.v. Mælk 20 pf. for literen.»

Sådan fortsætter det. Måned for måned stiger priserne, uden at indtægterne følger med. Der er knaphed på mange varer. Op imod jul 1916 gør hun levnedsmiddelsituationen op på denne måde:

»13/12.1916. Hver kun 125 g smør om ugen for selvforsørgere, andre kun 60 g. Vi har sukkerkort, sæbekort, mel- og grynkort, æg-kort. Alle levnedsmidler er på kort. Meget knapt, ofte ikke at få. Alt er frygteligt dyrt. En snes æg koster 6 Mk, en and 50 Mk, i større byer 150 Mk for en gås. Vildt og fjerkræ er uden kort, roerne må hjælpe på kartoflerne. Man må have tilladelse til at slagte, udregnet hvor længe det skal vare. Korn og kartofler må ikke fodres, hvorfor svinene heller ikke bliver fede.»

Hun er dog klar over, at man mange andre steder har det værre end i Bredebro, for 1/3.1917 skriver hun: *»Levnedsmidler meget knap. Her på landet mærker man jo ikke så meget til det. ½ liter skummetmælk á person. I byerne intet.»*

Erstatningsvarer kommer i stedet for de ægte ting. Det kniber med at få tøj. *»19/5.1918: »Tøj i uld og bomuld ikke mere at få, kun silke og gennemsigtige stoffer, frygteligt dyre. Silke 30 Mk meteren. Linned heller ikke mere at få. 35 Mk pr. meter. Papirvarer i stedet. Køkkenforklæder, håndklæder, skjorter er alt papir.»*

Frk. Holt hørte nok til dem, for hvem det var

ubehagelige tider, men som nok kunne klare sig. Hun var ene, sad i gode kår og havde familje på flere af sognets store gårde. Men for småfolk var situationen ofte desperat.

En håndværker i Bredebro (født 1910) fortæller således: *»Det blev efterhånden mere og mere småt med livsfornödenheder, mad og klæder. Rationerne, der kunne tildeles mødre med børn, var meget små. Der måtte og blev også ad omveje hamstret ude på gårdene.*

Jeg husker endnu med taknemlighed de gårdmandskoner, der turde og ville give eller sælge til os to små purke, min søster på otte år og jeg selv på syv, når vi mødte med tiggerposen. Ude på »vasen« 10-11 kilometer efter skoledagen havde vi næsten altid held med vort ærinde, og glade var vi, når vi kunne vende hjem med lidt smør, nogle æg, eller hvad der kunne gives. Det kunne, med mådehold, da blive til smør på brødet om søndagen, de øvrige dage gav det sammenkogt valle.«

I april 1915 kom der russiske krigsfanger til Bredebro. Johanne Marie Holt fortæller, at de var syge af underernæring, og at de spiste alt, hvad de kunne få fat på, *»rå kartoffelskrælning, roer, og hvad de overhovedet kan finde i rendestenen.«*

Senere blev de russiske fanger et mere almindeligt syn, og 6/3.1916 skriver hun: *»Mange russiske fanger fordelt her blandt bønderne for at arbejde. Det er rolige folk. Mange af dem kan hverken læse eller skrive. En kolonne på ti mand sover på hotellet under vagt af en tysk soldat. En kolonne i Harres og en i Vollum.«*

Den russiske krigsfange Nicolaj kørte i en periode under 1. verdenskrig med mælkevognen fra Harres til Bredebro mejeri.

Denne kolonne i Harres huskede også Søren Nissen, som beretter: »Under krigen var det småt med arbejdskraft. Det hjalp betydeligt, da Chresten Andersen i 1915 fik 20 russiske krigsfanger i arbejde. De boede i en træbarak, der udvendig var beslået med båndjern og bevogtet af to tyske soldater. De hjalp over alt, hvor det tiltrængtes. De fleste var villige og omgængelige og mærkede snart, at befolkningen ikke var dem fjendtlig sindet. Der var flere gårde, der havde en fast russer daglig. En russer kørte en tid mælkevognen til mejeriet forspændt et par stude. Det svandt efterhånden i tallet på dem, da der af og til

A. J. Andresens købmandshandel, i dag H. J. Klindts forretning, Brede. Huset er opført af Jens Wulff. Foran butikken ses købmand Andresen med familie og personale.

flygtede et par stykker. Til sidst var Peter Johansen hjemme som vagtmand over fangerne og havde da indrettet et værelse til dem på sin egen gård.«

I 1915 blev det indført, at alle nord for linjen Flensborg-Tinglev-Tønder-Højer skulle have et pas, som skulle forevises på forlangende.

»På en rejse fra Bredebro til Døstrup havde min svigerinde Christine Holt glemt at få passet med og blev anholdt. Hun måtte til Skærbæk til løjtnanten og senere for retten i Flensborg. Dom: 24 timers hæfte. Min bror har gennem en advokat anholdt om frifindelse,« skriver frk. Holt i sin dagbog 16/5.1915.

Christine slap dog for at blive indsat. Nogen tid senere blev dommen ændret til en bøde på ti Mark, ligesom hun skulle betale sagens omkostninger.

Under det meste af krigen havde Bredebro ikke nogen egentlig indkvartering, men midt i juni 1917 blev fem eskadroner af det 16. bayriske ulanregiment under kommando af en major indkvarteret i Bredebro. Johanne M. Holt fortæller, at hun havde otte mand, tolv heste og en underlæge boende i sit hus. Majoren selv slog sig ned i smedemester Davidsens hus, som L. Nielsen Jepsen netop havde fået færdig før sin indkaldelse. Det var dengang et af byens nyeste og fineste huse. En del af soldaterne boede i forsamlingshuset.

Regimentet blev i byen i knap en måned. 10. juli meddeler frk. Holt, at soldaterne pludselig er blevet afkommanderet til Schlesien, og hun har kun en soldat samt dr. Kremnitz (muligvis den nævnte underlæge) og hans kone i forplejning.

Hun slutter sine optegnelser fra krigstiden:

»11/11.1918. Våbenstilstand. Kejser Wilhelm er rejst til Holland. Har nedlagt kronen. Et arbejder- og soldaterråd er dannet. Dette har i forbindelse med den nye regering overtaget ledelsen af det nuværende tyske land. Hungersnøden står for døren.«

Afstemningstid og genforening.

1918 - 1920.

»*Det var en stor og lykkelig tid,*« sagde fru mejeribestyrelser Dagmar Lorenzen femogtyve år senere, når hun mindedes genforeningsommeren. Da var det kun de glade og lykkelige stunder, hun huskede. Alt det svære, der var gået forud, havde hun glemt.

For Johanne Marie Holt havde ret, når hun den 11. nov. 1918 skrev i sin dagbog, at *»hungersnøden står for døren.*« Det Tyskland, som Nordslesvig endnu hørte under, var udmarvet og sultende. Det var et land med en nød, som sjældent er set på vore breddegrader.

»Når man taler om den sidste krig – besættelsestiden – kan man ikke sige, at vi da led nød. Vi havde det godt og rigeligt, når man sammenligner med forholdene under den første krig,« sagde en kvinde fra Skærbæk-kanten halvtreds år efter Genforeningen.

Men det var også en forventnings tid. Den 23. oktober 1918 havde H. P. Hanssen i rigsdagen i Berlin rejst kravet om en genforening med Danmark, og den 17. november havde han holdt sin store tale på Folkehjem i Åbenrå, efter at Vælgerforeningens tilsynsråd med overvældende flertal havde sluttet op

bag hans synspunkter. Man berusede sig i forestillinger om, hvorledes det ville være at »vende hjem« til Danmark.

De mest optimistiske talte om genforening inden jul!

Nytåret bragte ingen genforening, men i stedet en bitter diskussion om, hvor grænsen skulle drages. Skulle den gå nord om Flensborg, som H. P. Hansen hævdede, eller skulle byen og dens nærmeste opland med, som kravet rejste sig rundt omkring. Flere og flere hævdede, at H. P. Hanssen-linjen ikke var i overensstemmelse med befolkningens synspunkter, og at der derfor skulle udskrives nyvalg til Vælgerforeningens tilsynsråd. Dette valg fandt sted sidst i januar og bekræftede stort set den hidtil førte linje. Men i de resolutioner, som fulgte valghandlingernes resultat, sås det, at enigheden ikke var så stor endda.

Også i Bredebro gik bølgerne højt.

I forbindelse med valgmødet i forsamlingshuset den 26. januar holdt gårdejer Hans Lorenzen fra Ballum offentligt foredrag om Flensborg og byens stilling, og forsamlingen vedtog enstemmigt denne udtalelse:

»300 vestslesvigske mænd og kvinder, samlede i Brede forsamlingshus, udtaler deres varmeste tilslutning til flensborgernes bøn om, at der gives flensborgerne lejlighed til i fuld frihed at udøve selvbestemmelsesretten eller, hvis afstemning ikke finder sted, da at lade Flensborg på grundlag af de foreliggende tilkendigelser komme med til Danmark.«

På forsamlingens vegne blev denne resolution un-

derskrevet af Chr. Hansen og A.J. Andresen, Brede, S. Simonsen, Døstrup, Thomas Wind, Lourup, M. Bech, Drengsted, H. P. Petersen, Mjolden, Hans Lorenzen, Ballum, K. Outzen, Ellum, Hans Beyer, Skast, N. H. Skov, Løgumkloster, Nicolai Nicolaisen, Ballum, E. Andersen, Harres, og Søren Lund, Randerup.

Denne udtalelse var ikke nogen enlig svale. Dagen før var en lignende blevet vedtaget i Visby, og fra mange dele af Sønderjylland kom næsten enslydende det samme krav, og ved det første møde i Vælgerforeningens nyvalgte tilsynsråd den 8. februar kom det til et voldsomt opgør mellem H. P. Hanssen og Flensborg-mændene. Man enedes dog om et foreløbigt kompromis, der åbnede en mulighed for Flensborgs tilbagevenden til Danmark.

I den tysksindede del af befolkningen betød disse uoverensstemmelser næppe stort. Her forberedte man sig til valgene til den tyske nationalforsamling den 19. januar og til den prøjsiske landsforsamling den 26. januar. For ikke at forplumre vandene havde Vælgerforeningen opfordret alle dansksindede til at blive hjemme ved disse valg. De var alene tyskernes anliggende. Danske stemmer skulle ikke mere øve indflydelse på tyske afstemninger.

Opfordringen blev stort set fulgt. Det kan bl.a. ses deraf, at man i Bredebro ved valget til nationalforsamlingen havde en stemmeprocent på 15,7 og til landsforsamlingen på kun 9,7. Det dækker stort set den tyske andel af befolkningen.

Vinder af valget i Bredebro amtsforstanderdistrikt

blev ved begge valg det Tyske Demokratiske Folkeparti, som fik henholdsvis 77 (74%) og 46 (71%) stemmer. De øvrige stemmer gik for størsteparten til Bonde- og Landarbejderpartiet, mens Socialdemokratiet kun fik ganske få stemmer.

Hen på foråret trådte fredskonferencen, der skulle ordne også Nordslesvigs forhold, sammen i Versailles. Og mens man ventede på en afgørelse, steg nøden.

Inflationen blev galloperende. I april var kursen på Mark 30 kr. I oktober var den 17 kr. I november 11,50 kr. Og i marts 1920 kunne man få 100 Mark for kun 7 kr. På knap et år havde man oplevet en inflation på næsten 450 pct!

Samtidig fortsatte priserne deres himmelflugt. Der var mangel på levnedsmidler. Pengene var små. Mange sultede.

Johanne Marie Holt skrev i sin dagbog i april 1919:
»Levnedsmidler er så knappe og dyre som aldrig før. På kort fås kun 40 g smør om ugen og en kvart liter skummet mælk. Nøden er stor, især i de store byer. Mel og gryn får de aldrig, fem pund kartofler om ugen og brød. Man kan købe under hånden til meget store priser: 10-15 Mark for et pund smør, 1-2 Mark for et æg, kartofler 32 Mark tønden, æg hos bønderne 60-70 pf., ja 1 Mark. Manufaktur ikke mere at få. Mange folk får nu pas og rejser til Danmark for at hente levnedsmidler, hver må tage ti pund toldfrit med hjem. Også dyrt.«

En ung tysk lærer, som i 1919 efter endt krigstjeneste var begyndt i Bredebro, måtte gang på gang

Bredebro gamle skole, 1919. T.h. lærer Anton Nissen (enelærer under 1. verdenskrig) og t.v. den danske vikar, lærer Jensen, der kun var ved skolen i ganske kort tid.

bede om at få sin løn sat op. Pengene slog slet ikke til. I begyndelsen fik han 5 Mark til kosten. Det blev sat op til 7 Mark, så til 10 Mark og derefter til 12 Mark, men da Markens værdi stadig faldt, og priserne fortsat steg, satte skoleforstanderskabet («der Schulvorstand») til sidst kostpengene op til 15 Mark om dagen og meddelte samtidig læreren, at man i fremtiden ikke kunne gå højere op. Kort efter forlod han byen. Han kunne ikke blive mæt for 15 Mark.

Da de unge landmænd kom hjem efter krigen i november og december 1918, fandt de et ødelagt og forsømt landbrug. Der krævedes en ekstraordinær indsats for at få det hele i gang. »Markerne var udpinte og forsømte. Besætningerne af både kreaturer og heste var for små, idet der var tvangsaflevering af begge dele til den tyske stat. Næsten alt korn skulle

afleveres. Og kunstgødning fik man intet af,« skriver Søren Nissen.

Også de hjemvendte håndværkere stod over for tomme værksteder. Der var ingen materialer at få. Man måtte hjælpe sig, som man kunne, finde på et eller andet eller sulte. L. Nielsen Jepsen kom syg og nedbrudt hjem fra krigen til en ødelagt forretning. Men sammen med en medarbejder, der også netop var vendt hjem fra fronten, fik han den idé at lave flagstænger. Den forestående genforening betød, at der var et enormt behov for flagstænger. Og han indgik den akkord med nogle landmænd, at de for at hente et læs granmaster skule have en gratis flagstang. Ofte var Nielsen Jepsen og hans svend selv ude for at fælde træerne. Han angav senere antallet af flagstænger, som de lavede i denne periode, til henimod 400, så stort set alle huse i Brede sogn blev forsynet på denne måde.

Den voldsomme inflation betød, at mange formuer gik tabt. Rentier Martin Renlef fra Abterp havde således taget 100.000 kr., som han havde haft stående i en bank i Ribe, hjem og vekslet til Mark kort før våbenstilstanden. Han måtte nu se til, mens pengene smuldrede, uden at han kunne gøre noget ved det.

De velhavende mistede deres rigdom. Og de fattige sultede.

I november 1919 kunne ugebladet »Sønderjyden« meddele, at der i perioden 1914-19 var sket prisstigninger på de almindeligste varer på over tusind procent. Hvedemel var f.eks. steget fra 0,16 til 2,00 Mark pr. kg (1150 pct.), et brød fra 0,20 til 3,00

Mark (1400 pct.), og flæsk, der udviste en af de mindste prisstigninger, var gået op med godt 1000 pct. Rismel var steget ikke mindre end 2900 pct. Og for beklædning og brændsel var der sket prisstigninger i størrelsesordenen 600-1100 pct.

Samtidig var arbejdslønnen kun steget fra 35 Mark om ugen til 100 Mark, altså med ca. 200 pct. Det vil sige, at reallønnen var nedsat til omkring en femtedel af, hvad den havde været før krigen, hvor den næppe kan siges at have været særlig stor.

»Krigen har voldt, at tilværelsen i Sønderjylland for mange mennesker nu former sig som en kamp for det, der før syntes os alle selvfølgeligt, en kamp for at skaffe tilværelsens nødvendigeste forudsætninger: brændsel, klæder og mad,« sagde dr. Lausten-Thomsen fra Skærbæk ved et foredrag i København i februar 1919.

Ikke så sært at man længtes frem mod en afgørelse og dermed forhåbentlig en ende på disse tilstande. Johanne Marie Holt skrev den 12. januar 1920, to dage efter, at den endelige fredstraktat var blevet underskrevet af tyskerne: »I dag er det offentliggjort i bladene, at freden trådte i kraft. Tyskland er overvunden og om ikke lang tid vil vi komme tilbage til Danmark.«

De højere tyske embedsmænd måtte forlade landsdelen inden afstemningen, mens resten kunne fortsætte i embede, hvis befolkningen ønskede det.

Pastor Nissen forblev således i Brede, efter at en afstemning havde vist, at 233 stemmer gik ind for ham, mens 134 gik imod.

Brede Bygade nr. 24, opført som rentierbolig for Martin Renlef, der står foran med lang pibe.

En af dem, der ønskede præsten udskiftet, gård-ejer Søren Clausen fra Svanstrup, sagde senere, at »han var intenst tysk, og fru en kom sydfra,« men anerkendte dog, at Nissen »sled sig op« i sit embede.

Også for mange lærere var det en svær tid. Skoleforeningens formand, Hans Jepsen Christensen, ønskede alle lærere fra den tyske tid udskiftet, men i Ballum bakkede befolkningen op om den dansksindede lærer Petersen, som allerede i 1919 var begyndt at undervise på dansk, hvorefter pastor Andresen som den eneste tog sine børn ud af skolen.

Da lærer Petersen mange år senere tog sin afsked, takkede befolkningen ham, fordi han var blevet.

»Overgangen fra tysk til dansk var langt større for de dansksindede embedsmænd end for de frie bøn-

der,« mindedes fru Petersen, efter at hun som enke var flyttet til Bredebro. Embedsmændene var jo bundet af deres troskabsed til den tyske stat og kunne derfor ikke frit deltage i det danske arbejde.

Det vakte nogen bitterhed, at de embedsmænd, som kom nordfra for at overtage administrationen, fik deres løn udbetalt i kroner, mens de hjemmehørende fik Mark eller i nogle tilfælde slet intet.

»Vi kunne ikke en gang købe brød, fordi vi ikke havde fået kroner, og alt skulle betales kontant,« fortalte lærerinde Marie Clausen, Tønder, der stammede fra Svanstrup. Og hun huskede en episode, hvor en dansk embedsmand fra kongeriget i genforeningssommeren havde hevet cigaren ud af munden på en mand, som kom for at få pas. »De sad endda selv med tykke cigarer i munden,« sluttede hun vredt.

Afstemningen fandt sted den 10. februar 1920. I ugerne forinden skulle det hele forberedes. Der blev udarbejdet valglistes, og folk fra Danmark, som kunne komme til Sønderjylland for at stemme, skulle kontaktes, så man var sikker på, at de kom. Der skulle ordnes transport og indkvartering og mange andre ting. Et udvalg af danske blev nedsat, og L. Nielsen Jepsen var en af dem, der gav sin arbejdskraft i dette arbejde.

I København havde de to jurister, sagfører Mandal Bertelsen og overretssagfører P. Poulsen, der iøvrigt begge stammede fra Brede sogn, sammen med en gruppe sønderjyder, der opholdt sig i København – blandt dem også den unge stud.med. Fritz Clausen fra Åbenrå – dannet »Foreningen Sønderjyderne«,

hvis formål netop var at få organiseret, at så mange sønderjysk fødte danskere som vel muligt kom hjem for at stemme.

Den 8. og 9. februar kom de danske tilrejsende til Bredebro med ekstratog. Lokomotiverne havde som alle danske lokomotiver dengang rød-hvide bånd om skorstenen, og det fik en ung pige i mængden, der på banegården i Bredebro ventede på gæsterne i spændt forventning, til at udbryde: *»Oh, de har svøft æ Dannebrog om æ skorsten!«*

Da gæsterne steg ud, blev de modtaget af festkomiteen og af små 10-13-årige piger i hvide kjoler med højrøde bånd. De hæftede røde sløjfer på brystet af de ankomne. Man gik derefter om i forsamlingshuset, hvor gæsterne blev præsenteret for deres kvarterværter, som naturligvis også havde været med ved modtagelsen på banegården.

Om aftenen den 9. var der stor fest på hotellet, hvor henved 700 mennesker var til stede. Hvert hjem i Brede bragte, hvad det formåede af bagværk, og der blev serveret kaffe. Sangforeningen underholdt, og *»de sønderjyske piger«* blev vist som tableau på scenen. Der blev holdt taler og sunget, til klokken var ét.

Inden festen havde nogle af byens mænd været ude for at hænge danske afstemningsplakater op. Men da de gik en inspektionsrunde tidligt næste morgen, så de, at en del af dem var blevet revet ned i nattens løb. Derfor kunne man i de første morgentimer den 10. februar se febrilske mænd med klisterpotter rundt om i Bredebro, som reparerede skaderne og hængte

nye plakater op i stedet for dem, der var forsvundet.

»Endelig er afstemningsdagen kommet«, skrev frk. Holt. »Bredebro er overmåde festligt smykket. En meget stor æresport er rejst ved banegården med indskriften: »Sønderjylland vundet – det er kampens mål!« En svensk, en norsk og danske faner i massevis pryder den, og langs hele baneindhegningen på hver hegnspæl er der anbragt et lille papirs-Dannebrog. Desuden ved næsten hvert eneste hus i byen et Dannebrogflag.«

Flaget blev hejst kl. 8 ved en fælles højtidelighed, og kl. 9 var der gudstjeneste, hvor pastor Andersen fra Sjælland, der var født i Borg, prædikede.

Derefter begyndte afstemningen, og det var en stolt dag for de danske i Brede sogn, da de om aftenen kunne offentliggøre resultatet:

Kommune	Stemmeberet.	Danske stemmer	Tyske stemmer	Stemme %	% da. stemmer	% ty. stemmer
Abterp	58	53	1	93	98	2
Borg	202	153	37	94	81	19
Bredebro	231	156	50	89	76	24
Brede	199	158	18	88	90	10
Harres	125	106	11	94	91	9
Vollum	96	82	7	93	92	8
Åspe	104	86	14	96	86	14
Bredebro amtsforst. distrikt	1015	794	138	92	85	15

Om aftenen var der fest i forsamlingshuset. Der blev holdt taler, og man sang, og de to sagførere

skænkede forsamlingshuset et stort flag, som skulle bruges ved særlige lejligheder, og et lille til mere dagligdags brug.

Sidst på aftenen indløb de telegrafiske meddelelser om afstemningsresultatet andre steder i landsdelen, og det satte yderligere stemningen i vejret.

Om festen samme aften i Harres kro fortæller gårdejer Claus Clausen, der under krigen havde været idømt fem års fæstningsarbejde for faneflugt:

»Klokken 7½ samledes den dansksindede befolkning med deres gæster i Harres kro for i fællesskab at festligholde den store dag. Krostuen var fyldt til sidste plads, da kromanden serverede kaffen til den medbragte kage. Så kom sangbogen frem (den blå), og vi lagde for med vor gamle kampsang »Det haver så nyligen regnet«, der blev sunget af karsken bælg. Jeg tror aldrig, der er blevet sunget sådan i Harres kro som den aften. Så ringede telefonen hen på aftenen, og afstemningsresultater blev meddelt. Stemningen steg. »Dansken har sejr vundet, hurra, hurra!« På én gang stod den tyske lærer i krostuen, nikkede venligt og bød »god aften.« Han ville bare lige hente sin avis – den tyske, naturligvis – og forsvandt så igen.

Imidlertid blev klokken tolv. En del ældre gik hjem, men vi, der blev tilbage, fik hurtigt salen ryddet. Og så fik vi vor gamle kromand Johannes til at hente violinen, og så begyndte dansen. Da klokken blev fire, sluttede dansen.«

I hele 1. zone (nord for den nuværende grænse) blev afstemningsresultatet, at 75.431 havde stemt for Danmark, og 23.319 for Tyskland.

De danske dragoners indtog i Bredebro 5. maj 1920.

Men endnu var landsdelen ikke indlemmet i Danmark, og det betød, at forholdene ikke have ændret sig stort for befolkningen. Den 20. marts klager Johanne M. Holt igen over de stadigt stigende priser og slutter: *»Når grænsen flyttes, håber vi på bedre tider.«*

5. maj blev igen en begivenhedsrig dag i Bredebro. Da kom de Randers dragoner hertil og overnattede, inden de næste dag fortsatte mod Tønder.

Adskillige af byens beboere havde samlet sig nede i nærheden af broen for at se dem, når de kom ridende frem bag de høje træer ved Svanstrup.

»Nu gik det med musik i spidsen gennem byen til Brede, hvor amtsforstander Andresen uddelte kvarter-

sedlerne,« skriver Johanne M. Holt. »Om aftenen var der festlig sammenkomst i gæstgiver Jensens store, smykkede sal, hvor der var dækket til kaffebord. Sparekassebestyrer Andreas Thomsen bød dragonerne velkommen. Ritmester la Cour (dragonernes officer) takkede og udtalte bl.a. den glæde og stolthed, der fyldte dem alle ved, som de første danske soldater at kunne betræde Sønderjyllands historiske grund. Mejeribestyrer Lorentzen udbragte et leve for vor folkekære konge, og forsamlingen sang derpå stående »Kong Kristian« og »Der er et yndigt land«, betaget af dragonernes kønne musik.«

Endelig den 20. maj kan hun notere det længe ventede, at *»i dag er kronemønten blevet indført.«*

Den officielle genforening fandt sted den 9. juli med kongens ridt over den gamle grænse ved Taps syd for Kolding, og næste dag holdtes den store fest i Dybbøl skanser. Her var inviteret ledende og betydende danske fra hele landsdelen. Fra Bredebro deltog bl.a. bygmester L. Nielsen Jepsen og apoteker Nagel.

Endnu havde genforeningsåret en begivenhed til Bredebro. På sin rundfærd gennem det genvundne land aflagde kongen den 14. juli et kort besøg, hvor han bl.a. gjorde holdt ved apoteker Nagels hjem for at hilse på den gamle danske leder og veksle håndtryk med de mænd, der havde stået forrest i den nationale kamp.

Så blev det hverdag igen, også i Bredebro.

Hverdag igen

1920 - 1940.

Der var nok at tage fat på. Et af de mest påtrængende behov var byggeriet af en ny skole. Den gamle fra 1870 var fuldstændig udtjent, og allerede før verdenskrigen var det besluttet at få den udskiftet. Men det var som så meget andet, blevet udskudt på grund af krigen.

Bygningen, der lå i den østlige side af Kirkepladsen direkte op imod kirkegården, beskrives af den nye førstelærer, der kom efter Genforeningen, Henrik Hansen:

»Helt op til skolens vinduer var der offentlig vej på to sider; på den tredje side lå kirkegården, ... og på den fjerde side lå en uhyggelig krog med skolens nødtørftshuse og mødding, der i sommertiden duftede ret skrapt. ...

Den gamle skolebygning lignede nu en ruin. Vinduerne trærammer var så rådne, at man flere steder kunne stikke en finger igennem; dørene »sank halvt i knæ«, kakkellovnene var ubrugelige, og væggene drev af fugt. Gulvbrædderne, der lå lige på jorden, var fulde af huller; et enkelt af disse var så stort, at det

menne fra
debro- & Skole
byder
igen Velkommen.

Mange Tak
Kristian

Kongebesøg ved Bredebro ny skole, 31/5-1923. Foran døren ses Nis Bennedsen, sognerådsformand 1920-24. T.v. for ham står amtmanden, grev Schack. Kongen kvitterede for børnenes velkomst ved at skrive en tak på tavlen.

målte en meter i omkreds; man kunne dog ikke falde igennem, da jorden jo nåede helt op til brædderne, og når gulvet blev fejlet, blev jorden også jævnet. Skolebordene var lange 4-6 mands træbænke, der var så tunge, at de næsten ikke kunne flyttes. I den sidste tid før krigen var der blevet anskaffet nogle enkelte 3 mands borde med klapsæder, der lavede en farlig støj, når de blev slået op eller ned. Som overalt i de tyske skoler havde der været en del godt skolemateriel, der nu ganske var ødelagt, så der fandtes egentlig kun grumme lidt, da vi rykkede ind i 1920.»

Skolebygningen havde indgang midtfor ud mod Kirkepladsen, og på hver side af forstuen var der et klasseværelse. Bag forstuen var der et lille kammer til andenlæreren.

Den nye skole blev L. Nielsen Jepsens første større arbejde efter krigen. Og den 26. oktober 1920 kunne flaget hejSES over den smukke bygning. Det var vistnok den første danske skole, der indviedes i Sønderjylland efter Genforeningen, og byen var ikke så lidt stolt af den.

Under sit besøg i landsdelen i 1923 besøgte kong Christian X skolen.

Det var de store planers tid. Hvad man ikke havde opnået i tysk tid, søgtes nu virkeliggjort.

På et stort møde på Ballumhus i sommeren 1920 gik gårdejer Hans Lorenzen kraftigt ind for, at en banelinje fra Bredebro til Ballum nu blev virkeliggjort. Han gav gode grunde for sit forslag. Varer, der kom nordfra ad vestbanen, passerede Bredebro på vejen til Tønder, hvorfra det førtes til Højer for

endelig pr. vogn at blive transporteret til Ballum. Det var en omvej på ekstra 30 kilometer sammenlignet med den direkte forbindelse fra Bredebro.

Det samme gjorde sig gældende med hensyn til varer, der skulle fra Ballum, og »*det er indlysende,*« sagde Hans Lorenzen, »*at en vare som smør ikke vinder i holdbarhed og ikke bliver billigere ved en lang og besværlig transport.*«

Endvidere anførte han, at en bane mellem Ballum og Bredebro ville blive billig at anlægge, da den på størstedelen af strækningen ville gå over lette jorder.

Forsamlingen gik enstemmigt ind for forslaget, og der blev nedsat et udvalg, som forebragte planen for trafikminister M. N. Slepsager, da han i september besøgte Løgumkloster.

Ved lov af 29. marts 1924 blev det besluttet, at anlægge en jernbane fra Rødekro via Bredebro til Ballum. Den eksisterende strækning mellem Løgumkloster og Bredebro skulle indgå heri. Man blev dog hurtigt enige om i Den sønderjyske Jerbanekommission, som havde udarbejdet forslaget, at droppe strækningen fra Bredebro mod vest.

Oprindeligt skulle banen have været anlagt af staten, men drevet af kommunerne. Inden anlægget var færdigt, havde man ændret det derhen, at staten også overtog driften, idet kommunerne dog skulle yde et vist årligt tilskud. Det androg omkring 1930 ca. 90.000 kr.

Den nye bane åbnedes den 3. oktober 1927, men blev nedlagt igen efter mindre end ni års levetid, den 15. maj 1936.

Jernbanegade o. 1910. T.h. ses bryggeriet, opført 1887, senere el-værk fra ca. 1920 til 1935, derefter kommunekontor. T.v. herfor mejeriet, opført 1886. På de to bygningers grund ligger i dag det nye mejeri, opført i 1950'erne.

Det er det korteste tidsrum, nogen banestrækning i Jylland har været i drift, og den lidt kedelige rekord overgås i Danmark kun af linjen Hvalsø-Frederiks-sund på Sjælland, der var i drift i knap otte år (1928-36).

Man fik et elektricitetsværk i Bredebro. På et møde den 17. februar 1919 på Clausens Hotel vedtog 57 fremmødte at stifte selskabet »Brede Sogns Elektricitetsværk«. Man nedsatte en bestyrelse på tre mand, der ved afstemningen alle fik 36 stemmer. Bestyrelsen konstituerede sig med Peter Mejer, Brede, som formand og mejeribestyrer Hans Hendrik Lorentzen som sekretær, en post han i øvrigt beholdt i de 32 år, selskabet eksisterede. Det tredje medlem af bestyrelsen var Peter Brun, Bredebro.

Desuden valgte man efter gammel skik fra nationalitetskampens tid et tilsynsråd på fem medlemmer, repræsenterende de fem små kommuner uden om Brede-Bredebro.

Man besluttede at købe det gamle bryggeri ved siden af jernbanen, og her installeredes i løbet af de næste par år det nye elektricitetsværk. Til at financiere anlægget lånte man 300.000 kr. i Aarhus Privatbank.

Imidlertid gik værket ikke økonomisk særlig godt, og i 1934 måtte man se i øjnene, at man havde oparbejdet et underskud på 452.000 kr. som det ville blive svært at arbejde videre med, så meget mere som den årlige drift ikke kunne give overskud. Man vedtog derfor året efter at acceptere et tilbud fra EASV om levering af elektricitet. Efter at dette selskab havde overtaget de forhåndenværende værdier, var gælden nedskrevet til 300.000 kr.

Selskabet måtte derefter køre videre i endnu 16 år, udelukkende med det formål at få afviklet denne gældspost. I 1947 var man nede på at skylde 121.000 kr., og det besluttedes da at tage et ekstra nøk for endelig at blive færdige. Og på en ekstraordinær generalforsamling den 3. marts 1951 kunne formanden, Cornelius Schmidt, Drengsted, der havde afløst Mejer i 1933, endelig meddele, at selskabets regnskab balancerede med et overskud (det var første gang i dets historie) på 1200,33 kr., som anvendtes efter generalforsamlingens beslutning.

Dermed sluttede Brede Sogns Elektricitetsværk sin eksistens.

Der var nok at se til. Landbruget havde været meget forsømt efter verdenskrigen, og mange landmænd optog store lån for at anskaffe ny besætning og maskiner, få bygninger fornyet og moderniseret og for at indkøbe kunstgødning og såsæd.

Det betød, at det velsituerede sønderjyske landbrug, som før krigen ikke havde været tynget af overvældende lånebyrder, nu opererede med ofte meget store gældsforpligtelser.

Under »normale« forhold ville det have været til at leve med, men den verdenskrise, der satte ind først i 20'erne og senere i langt større omfang i 30'erne, gjorde det ekstra vanskeligt. For mange betød det svære tider, og på mange ejendomme, hvor man tidligere havde haft sit på det tørre, var det nu nøden, der bankede på.

Det var derfor ikke så mærkeligt, at yderliggående bevægelser havde god grobund. Den kendte gårdejer Th. M. Kylling fra Frørup og Cornelius Petersen fra Vester Anflod fiskede i rørte vande, bl.a. med voldsomme angreb på det Danmark, som siden Genforeningen havde »udplyndret« Nordslesvig.

Mange landmænd var truet af tvangsauktion, selv om der ikke fandt nogen sådan sted i Bredebro kommune (der var opstået efter 1920 ved sammensmeltning af de syv små kommuner, der i tysk tid havde været i Brede sogn) i disse år. Men mange var i farezonen, og den rabiante bevægelse Landbrugernes Sammenslutning (L. S.) fik mange tilhængere, også i Bredebro-området.

Ved amtsrådsvalget i 1935 viste de yderliggående grupper på højrefløjen deres styrke i Bredebro. DNSAP (nazisterne) fik med 97 stemmer næsten en fjerdedel af alle stemmer i kommunen, og de to beslægtede lister, LS-listen og husmandslisten, der var i valgforbund, opnåede tilsammen 24 stemmer. Ikke mindre end 29 pct. af stemmerne i Bredebro faldt på disse tre lister. Det var den største samlede blok ved valget, tæt fulgt af de konservative, der med 28 pct. af stemmerne var det største enkeltparti. En ottendel af alle DNSAP-stemmer i Tønder amt blev ved dette valg afgivet i Bredebro kommune.

Især for nazisterne var valget en stor sejr. Ved folketingsvalget i 1932 havde partiet kun kunnet mønstre 8 stemmer i kommunen.

Denne styrke holdt dog ikke. Ved folketingsvalget i oktober 1935 var tallet faldet til 73 stemmer, men med 11,3 pct. af stemmerne var Bredebro stadig et af partiets stærkeste områder. I 1939 var der 68 (9,0 pct.) nazistiske stemmer, og i 1943 var det faldet til 37 (5,0 pct.). Men alle faktorer taget i betragtning var Bredebro en af partiets højborg, hvad da også 16 organiserede parti-medlemmer viser.

Den nazistiske fremmarch, den tyske Kreditanstalt Vogelgesang, som søgte at opkøbe gårde og videre-sælge dem til tysksindede landmænd, og det tyske mindretals mere og mere aggressive holdning, der tog til i styrke med Hitlers fremgang syd for grænsen, bevirkede, at den unge lærer Peter Marcussen fra Haderslev i september 1933 tog initiativ til stiftelsen

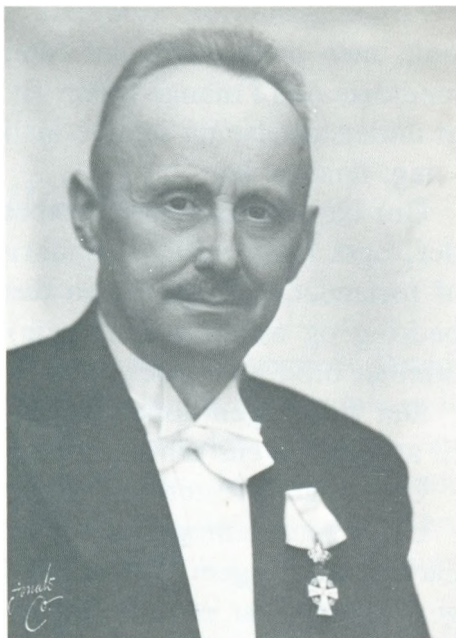
af Det unge Grænseværn, der som en dansk modorganisation skulle dæmme op for den nazistiske og hjemmetyske fremgang.

Blandt de mennesker, som med begejstring gik ind i dette arbejde, var formanden for Bredebro Ungdomsforening, Hans Hendrik Lorentzen, der blev Det unge Grænseværns næstformand i næsten 15 år.

Jens Holdt, præst – senere provst – i Brede 1925-63, skrev i en nekrolog over H. H. Lorentzen (1955): *»Da national-socialismen sydfra i 30'ernes kriseår for landbruget truede med at ville generobre det afståede Nordslesvig, var Lorentzen selvskrevet til at gå i spidsen for den fremvoksende danske ungdoms sluttede fylking omkring Dannebrog. Det første store idrætsstævne for hele landsdelens ungdom på St. Bededag, den 12. maj 1933, i Tønder (altså før oprettelsen af Det unge Grænseværn) kom i stand ved hans medvirken. Og ligeledes det endnu større ungdomsstævne på Dybbøl Banke den 11. juni samme år.«*

Trods krise og små penge skete der dog også noget inden for håndværk og handel. I årene mellem 1928 og 1936 opførte alene L. Nielsen Jepsens virksomhed 45 nybygninger og større ombygninger. Det drejede sig om både landbrugsbygninger, bygninger til forretninger og værksteder samt beboelseshuse. Samtidig fandtes yderligere to bygmesterforretninger i sognet, idet Jens Møller – en søn af Nielsen Jepsens lærermester Martin Møller – videreførte faderens forretning til 1938, og i 1932 havde Marinus Hansen begyndt sin virksomhed på Tøndervej. De havde tilsammen et omfang svarende til L. Nielsen Jepsens forretning.

*Mejeribestyrer
Hans Hendrik Lorentzen
(1885-1954).*

Opholdet i skyttegravene havde imidlertid undergravet Nielsen Jepsens helbred, og en tiltagende svagelighed bevirkede, at han i 1936 – kun 57 år gammel – afstod virksomheden, både tømmerhandel og bygmesterforretning, til sønnen, den da 26-årige Laust Nielsen Jepsen, der var udlært hjemme og i 1935 som den første i Danmark efter laugsvæsenets ophævelse havde bestået den frivillige mesterprøve.

Handels- og håndværkerforeningen oprettede en teknisk skole, der var til stor gavn for uddannelsen af unge, især i håndværkerfagene.

Den væsentligste drivkraft i dette arbejde var L. Nielsen Jepsens bror, blikkenslagermester Niels Jepsen, der var foreningens formand i 23 år (1915-38).

Lønningerne for arbejdere og funktionærer var små, men hvad værre var, den store arbejdsløshed medførte nød i mange hjem. Et sikkerhedsnet i form af understøttelse på samme måde, som vi kender det i dag, fandtes ikke.

Der blev derfor iværksat store beskæftigelsesarbejder, også i det vestlige Sønderjylland (bl.a. grøbling af forlandet, bygning af en dæmning til Rømø, udbedring og asfaltering af veje), hvilket gav mange familier brød på bordet.

Det betød igen købekraft og var derigennem med til at holde byens erhvervsliv i gang.

Offentlige investeringer holdt samfundet kørende.

Efter genforeningssommeren, hvor alt var lys og glæde, fulgte igen hverdagens byrder og bekymringer. 30'erne var en tung tid at komme igennem for mange. Landbrugskrise, arbejdsløshed og små indtægter, yderliggående politiske bevægelser på højrefløj og fornyet national kamp kendetegner dette ti-år.

Forude ventede dog endnu større trusler.

Besættelsestiden.

1940 - 1945.

Den 9. april 1940 kl. 5 om morgenen vågnede skrædermester Thomas Wind, der boede i det gamle røde hus nord for Kirkepladsen, ved lyden af flyvere, der kom direkte ind over byen. Hans kone var allerede stået op, og hun kom ind og fortalte, at tyske flyvere kastede papirslapper ned over byen og engen nord for kirken.

Et par timer senere nåede de danske soldater frem til Bredebro efter mindre træfninger ved Abild og Sølsted.

Det var en motorcykelpatrulje på ca. 30 mand fra befalingsmandsskolen i Tønder, under kommando af kaptajnløjtnant V. K. Laursen. De oprettede en hurtig og primitiv stilling på nordsiden af åen ved Svanstrup-krydset, hvor hovedstyrken opholdt sig, mens der var etableret fremskudte poster en to-tre steder syd for byen. I forbindelse hermed blev der lavet fire vejspærringer.

Cykelhandler Max Müller, der boede i Kirkegade, fortæller, at danske soldater byggede en vejspærring af tømmer fra Marinus Hansens tømmerplads på Tøndervej. Müller gav en hånd med.

»Så kommer der en høj, civilklædt ukendt mand hen til mig og siger, at jeg hellere skulle lade være med at hjælpe soldaterne,« fortsætter Müller. »Det kunne føre til, at jeg blev skudt på stedet.

Manden var ikke her fra sognet. Han var i jægerantræk, grøn jakke, lange bukser, som var bukket sammen lige over snørestøvlerne, og han havde kasket på.

Var det en tyskerhjælper, som var sendt forud for militæret? Antagelig!

Han talte sønderjysk.«

En af de danske soldater, kornetelev Beering-Jensen, skriver i sin indberetning efter træfningen:

»I Bredebro myldrer civilbefolkningen. – Folks nysgerrighed trodser selv skarpe projektiler.

Vi bakser med nogle sten, der skal op på en vogn til vejspærring. – »I må ikke smide de sække sådan, der er mel i, og brændet skal I lægge på plads igen,« siger bonden.«

I byens sydlige udkant var der opstillet et dansk trefodsgevær med to mands betjening, og ca. 100 meter længere ude – i en ung granplantage, omtrent ved den nuværende idrætsplads – var der placeret et rekylgevær, ligeledes med to mand.

Tyskerne angreb både fra luften og fra jorden. Kampen blev kort. Efter få skud fik begge de danske stillinger syd for byen ordre til at trække sig tilbage.

Kornetelev Nielsen, der lå ved rekylgeværet, fortæller herom:

»En kone, som havde set os, udpegede os for fjenden, og da denne begyndte at køre frem mod os, åbnede jeg ilden for derefter efter ordre at trække mig

tilbage til Bredebro. Imidlertid havde fjenden åbnet ilden, og projektilerne sprøjtede jord op lige ved siden af os.

Da vi nåede sydkanten af Bredebro, stadig under beskydning, råbte oversergent A. Hansen: »I dækning!« hvorefter vi springer ned i en nygravet kalkkule ca. ti meter fra vejen. Her så vi, at oversergent A. Hansen og de øvrige bliver taget til fange. Vi opholdt os så i kalkkulen det meste af formiddagen og ser de tyske tropper køre forbi, og de opstillede en luftværnskanon på vejen.«

Her blev Nielsen og hans medhjælper, menig 76 Andersen, set af Max Müller:

»Der kom en dansk kolonne sydfra. En soldat placerede sig bag Willums havehæk med et maskingevær. »Kom dog ud derfra,« sagde jeg, »der er jo ingen dækning!« – »Tyskerne kommer.« – »Hvor er de?« spurgte jeg. – »Mellem Abild og Sølsted.« Der gik så to soldater op mod kirken ad præstens vej (Munketoft). To soldater lå i kalkkulen ved Marinus Nielsens nybygning.«

En tysk patrulje, der var kommet ad vejen fra Løgumkloster, havde overrumplet den danske hovedstyrke ved Svanstrup-krydset, og herfra skød de heftigt ned mod byen.

Thomas Wind beretter, at danske soldater havde besat kirkegårdsdiget, hvorfra de besvarede ilden.

Han fortsætter:

»Jeg ser op mod kirken og opdager, at der skydes ud fra østre glamhul. En proptrækker-røgsøjle ses. Der kom måske en tredive skud. Hvem, der skød, ved

jeg ikke. – De to på diget holdt op med at skyde og forsvandt. Kan de have været i tårnet?»

Også kornetelev Børge Rasmussen, der havde ligget syd for byen med trefodsgeværet, bemærkede, at der blev åbnet ild fra kirketårnet, men skydningen varede kun et øjeblik.

To dage senere gik Max Müller, som i panik havde forladt byen, inden skyderiet rigtig tog fat, men som var vendt tilbage dagen efter, op i tårnet, hvor han pillede nogle maskingeværkugler ud af træværket.

Pastor Holdt ville gerne have opklaret, hvem der havde skudt fra kirketårnet og kirkegården, og han skrev derfor straks til Tønder kaserne, hvor de danske soldater var blevet interneret efter overgivelsen. Kaptajnløjtnant V. K. Laursen svarede kun seks dage efter træfningen, at ingen danske soldater havde været i kirken eller på kirkegården.

Det strider direkte mod Thomas Winds udsagn, men grunden kan være den, at Wind har troet, at den »*proptrækker-røgsøjle*«, han omtaler, har været krudtrøg, mens det i virkeligheden kan have været murstøv fra det ramte tårn.

V. K. Laursen skriver endvidere, at han anser det for sandsynligt, at tyske styrker, der var placeret på hver sin side af kirken, gensidigt kan have beskudt hinanden.

Det er nok den rimeligste forklaring. I hvert fald lå der som nævnt tyske soldater nord for broen, og der var placeret svært tysk skyts på Åspe bakke, hvorfra der blev skudt ned over byen, ligesom ilden fra de tyske flyvere beskadigede taget på flere huse, mens

ingen mennesker kom noget til.

De tyske styrker havde imidlertid den helt klare opfattelse, at der var danske soldater posteret i tårnet, hvorfor de skød på kirken både fra krydset ved Svanstrup (med maskingevær) og fra en kanonpost ved en gård i byens sydlige udkant, muligvis den, kornetelev Nielsen omtaler.

En granat herfra ramte kirkemuren øst for våbenhuset, hvor den slog et armtøkt hul. Heldigvis eksploderede den ikke, så skaden var til at overse.

Efter krigen blev den hentet ud fra kirkens hulmur, og den er nu indmuret i sydmuren til minde om træfningen.

Da de tyske soldater kort efter beskydningen nåede frem til kirken, brød de døren op og gennemsøgte den for danske soldater, dog uden at finde nogen.

Brede kirke er den eneste danske kirke, som blev beskudt den 9. april 1940.

Flertallet af byens beboere modtog besættelsestropperne med sorg og harme, men der fandtes også i Bredebro folk, som bød de tyske soldater velkommen med heilråb og »reiner Bohnenkaffee«.

På kongens fødselsdag den 26. september 1940 afsløredes en mindeplade på kniplingshandlers Wulffs – og senere apoteker Nagels – tidligere ejendom i Brede for de to kongebesøg hos ejerne i 1847 og 1920.

Ved den lejlighed udtrykte formanden for Danske Samfund i Brede sogn, lærer Holger Andresen fra Harres, som foretog afsløringen, håbet om at »*Gud*

*ville give kongen kræfter til at føre vort fædreland
frelst gennem disse mørke dage.»*

Tyskheden i Bredebro havde ikke været af nogen særlig størrelse siden Genforeningen. Det viser stemmetallene. Men i 1941 oprettedes en tysk privatskole med 41 elever og en lærer, Jes Jessen. Skolens elevtal faldt dog i de kommende år således, at der i 1944 kun var 24 elever tilbage. Efter krigen kom den tyske skole i Bredebro ikke i gang igen.

En enkelt person fra sognets tyske mindretal fik en vis betydning under besættelsen, idet en søn af den tidligere amtsforstander H. C. Hansen, der var død i slutningen af 1930'erne, Ernst Siegfried Hansen, i 1944 blev stedfortrædende chefredaktør på mindretallets avis »Nordschleswigsche Zeitung«.

Besættelsens hverdag i Bredebro var relativ fredelig. Der blev uddelt en del illegale blade og foretaget en række sprængninger af jernbanen. En overgang havde sabotagegruppen sprængstoffer i en tilsyneladende ubrugt garage på Nielsen Jepsens tømmerplads.

Men depotet blev opdaget, og en tidlig morgen i 1944 blev gruppen overrumplet, og Gestapo stillede for at undersøge garagen, hvor de fandt det hele.

Laust Nielsen Jepsen var på arbejde med nogle svende i nærheden af Sølsted. Da han fik nys om sagen, flygtede han, og i de næste par dage opholdt han sig »under jorden«, først i en udgravning nær arbejdspladsen ved Sølsted, senere i en plantage nær Møgeltønder. Men da alt var roligt, vendte han nogle dage efter hjem og genoptog sit arbejde.

Ballum-rutebilen ud for Brede Bygade 12. Foran står rutebilejer Marius Nielsen med familie. Ca. 1934.

De arresterede modstandsfolk fra Bredebro blev ført til Gestapo-hovedkvarteret på Staldgården ved Koldinghus, hvor de blev forhørt og siden i nogle dage anbragt som gidsler i togstammer med krigsmateriel, der kørte ad vestbanen, hvor de sammen med deres gruppe havde været aktive som jernbansabotører.

Senere overførtes de til Frøslev-lejren, og to af dem måtte videre til koncentrationslejren Neuen-gamme, hvorfra de dog kom hjem med livet i behold.

Flere gange følte man krigen tæt på, idet der blev kastet engelske bomber fra flyvemaskiner mod jernbanen. For at forebygge en eventuel krigskatastrofe forberedtes der en total evakuering af hele byen til

Skast mose, ligesom adskillige mennesker indrettede beskyttelsesrum i kælderen eller opførte forstærkede jordhuler i grøfter og haver. Mange havde sandsække og afstivningsmateriale liggende i tilfælde af bombardement.

Ved et uheld var det rygte nået frem til Bredebro – via et møde på Brøndlund slot i Åbenrå, der er amtmandsbolig –, at tyskerne havde kapituleret allerede den 3. maj, og den store »nyhed« spredte sig hurtigt i byen.

Det var dog nær gået galt, for de tyske soldater havde ikke modtaget samme oplysning, og de ønskede under ingen omstændigheder at tolerere en befrielsens glædesrus to dage før tiden, så de danskere, der overtrådte udgangsforbudet, blev gennet ind i husene igen med en vis appel.

Men den 5. maj var det alvor.

Landet var befriet. Man kunne nu tage afsked med de ubudne gæster og gøre op med dem, der havde trådt ved siden af. Også fra Bredebro var der nogle lidt for ivrige tyskerhåndlangere, der måtte en tur til Fårhus, som Frøslevlejren blev døbt om til, da det var landsforrædere, nazister og hjemmetyskere, der sad der i stedet for danske frihedskæmpere.

Endnu en gang kunne den lille by fejre freden inden for en menneskealder.

Endnu en gang stod man over for en efterkrigstids problemer.

Efterkrigstid og industrialisering. Bredebro i dag.

1945 - 1979.

Mønstret gentog sig fra perioden efter 1918. Dyrtid, knaphed og rationering. Selv ganske almindelige forbrugsvarer som levnedsmidler og beklædning kunne kun fås på rationeringskort. Biler kunne slet ikke fås, uden man havde særligt tvingende grunde eller ekstra gode forbindelser.

Man måtte klare sig med hestevogn og cykel. Først tre år efter krigen fik Laust Nielsen Jepsen anskaffet en lastbil, og der gik endnu et par år, inden han igen fik en personbil.

Rationeringskortene afskaffedes endeligt i 1950, og i de følgende år var der en vis fremgang at spore, selv om alt endnu var i det små.

I Bredebro var det relativt gode tider for håndværket. Der skulle bygges efter de magre år, og landbruget var på vej ind i en mekanisering. Det gav arbejde, og fremgangen betød optimisme. Det var ligesom man kunne se en ende på de knapt så gode tider.

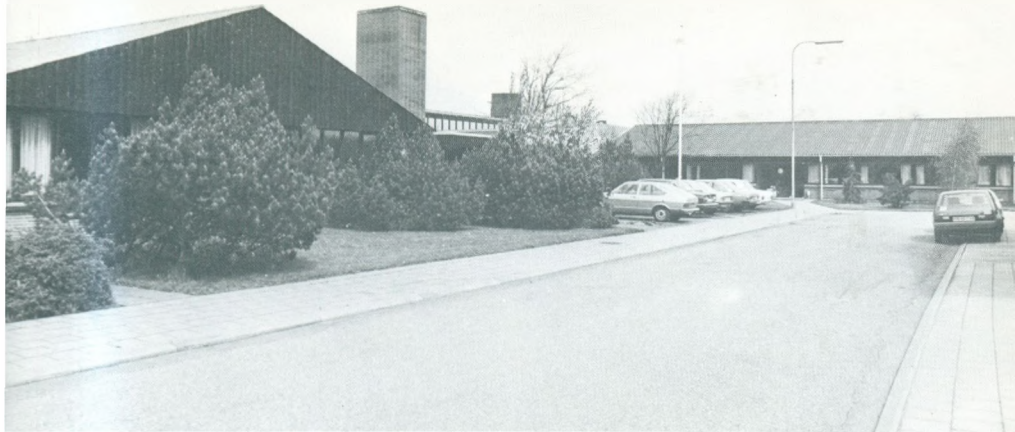
1960'ernes højkonjunktur blev også industrialiseringsperioden for Bredebro. I januar 1961 opstod tanken om et industrihus, og der blev nedsat et hurtigt arbejdende udvalg til at tage sig af sagen.

Det viste sig, at der var ret god interesse for et sådant projekt, og i løbet af få måneder havde der meldt sig 97 aktionærer, som tegnede en aktiekapital på 30.000 kr. Den 14. august 1961 afholdtes den stiftende generalforsamling i Bredebro Industri A/s, der senere tog navneforandring til A/s Bredebro Erhvervsudvikling, og der valgtes en bestyrelse på otte medlemmer med murermester Frederik Carstensen som formand. Han var i forvejen formand for Handels-, Håndværker- og Industriforeningen.

Allerede inden den stiftende generalforsamling havde fabrikant G. Faurby-Nielsen, Åbenrå, henvendt sig som interesseret, og da han ønskede så omgående som muligt at gå i gang med en fabrikation af køkkenelementer i plastic, skaffede foreningen på få dage et egnet lokale, som fremlejedes til Faurby-Nielsen. Det viste sig dog, at dette projekt ikke kunne bære, og få måneder efter forlod den lidt for optimistiske fabrikant byen.

Samtidig var man gennem Sønderjyllands Erhvervsråd kommet i forbindelse med regnfrakkefabrikken »Regn i Regn« i Måløv på Sjælland. Denne virksomhed følte sig tiltrukket af de gode trafikale forbindelser og den billige arbejdskraft i Bredebro, og der blev skrevet kontrakt om opførelsen af en fabriksbygning efter »Regn i Regn«s ønsker og behov, og man gik i gang med arbejdet.

Imidlertid meddelte fabrikant Bech Pedersen fra »Regn i Regn« få måneder senere, da byggeriet var i fuld gang, at man alligevel ikke ønskede at flytte til Bredebro, hvorfor firmaet bad om at blive løst fra sin

Bredebro skofabrik.

kontrakt. Dette gik $\frac{1}{3}$ Bredebro Erhvervsudvikling med til, mod at »Regn i Regn« betalte et års husleje og en afståelsessum på 10.000 kr.

Fabriksbygningen på 450 kvadratmeter var færdig og stod tom. Flere virksomheder meldte sig som interesserede, herunder håbefulde fabrikanter af så forskellige produkter som korsetter, skolemøbler og små indbyggede køleelementer. En tekstilfabrikant stillede som betingelse for forhandling, at selskabet kunne dokumentere, at der var tilstrækkelig ledig arbejdskraft, og på ganske få dage meldte der sig 115 kvinder, som gerne ville have arbejde som syersker.

Dette projekt blev dog heller ikke til noget, og mismodet bredte sig i foreningen, da man fik henvendelse fra direktørerne Karl Toosbuy og J. Jensen, som ønskede at starte en skotøjsfabrik. De besøgte byen, besigtigede hallen, og i løbet af ganske kort tid blev man enige om salg af industrihuset for 158.000 kr., ligesom firmaet skulle have mulighed for fra kommunen at erhverve tilstødende arealer.

Laust Nielsen Jepsen (f. 1910) ved opførelsen af den første fabriks-hal i Brede. Tonhalle Foto.

Siden har $\frac{1}{3}$ Bredebro Erhvervsudvikling hovedsagelig beskæftiget sig med formidling af byggegrunde, opførelse og videresalg af parcelhuse samt informationer vedrørende erhvervsmulighederne i kommunen.

»Bredebro Skofabrik, $\frac{1}{3}$ Ecco-Let« er i dag byens største virksomhed med ca. 165 ansatte. Efter klager fra naboerne over bl.a. støv- og støjforurening er virksomhedens afdeling for træskobunde flyttet til Gasse i Skærbæk kommune, hvor ca. 90 mennesker i dag arbejder. I de to afdelinger beskæftiger virksomheden således ca. 250 personer.

I 1961 fik Laust Nielsen Jepsen den idé at forsøge en limtræsfabrikation. Det var noget nyt i Danmark, og man måtte begynde helt forfra. Det var naturligvis

Lauge Nielsen Jepsen (f. 1938) og Dan Nielsen Jepsen (f. 1942), i dag virksomhedens daglige ledelse.

med nogen ængstelse, han tog beslutningen om at ændre virksomheden fra at være en byggeforretning til en fabrik for et så specialiseret produkt som limtræ.

I nogle optegnelser skriver han:

»Hvad vidste vi, og hvad kendte vi til limtræ? Under ganske primitive forhold forsøgte vi os frem. Opdagede dog hurtigt, at det var et produkt, der var interesse og brug for.

Før vi fik tid til at betænke os, var vi dumpet ind i noget.

Kunne vi magte det? Produktionsmæssigt, teknisk, handelsmæssigt og ikke mindst i økonomisk henseende?

Vi vovede springet.«

I dag er »LNJ-spændtræ« Danmarks største fabrik inden for denne branche. Den beskæftiger ca. 80 mand og har en omsætning på godt 30 millioner kr. på årsbasis.

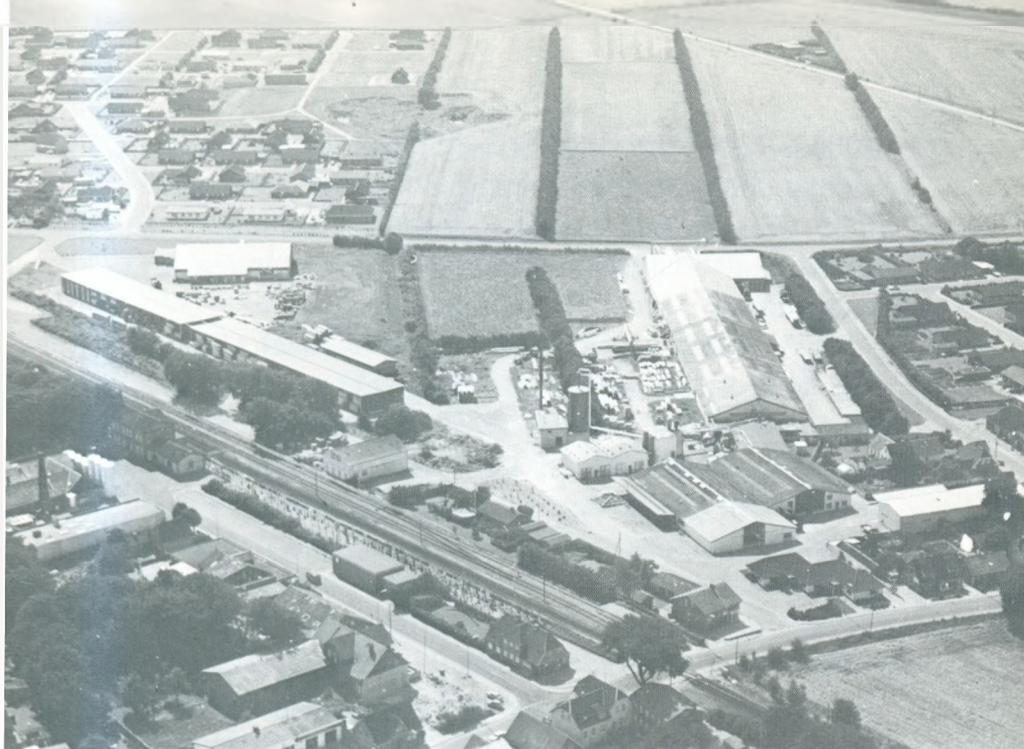
I 1964 trådte Laust Nielsen Jepsens ældste søn, Lauge Nielsen Jepsen, der er uddannet inden for trælastbranchen, ind i firmaet, og i 1969 kom også den yngste søn, ingeniør Dan Nielsen Jepsen, med. Firmaet omdannedes i 1973 til et familieaktieselskab, og den daglige ledelse varetages i dag helt og fuldt af 3. generation.

Byens ældste industrivirksomhed er mejeriet, der blev grundlagt i 1886, og som i dag har henved tyve ansatte. Desuden findes en række mindre industrivirksomheder i byen og kommunen, Bredebro Møbelfabrik, Ravns Træskobundefabrik, Weha-sko i Åspe og et cementstøberi på Galgemarken. Disse virksomheder beskæftiger tilsammen omkring 45 medarbejdere.

Den nyeste industrivirksomhed i byen er Lena-sko med godt 50 ansatte.

Desuden er der i byen en række håndværkere, som også i mindre målestok har selvstændig produktion.

For skotøjsarbejdernes vedkommende – den største fagforening i byen – har ledigheden i årene 1977-79 svinget mellem et gennemsnit på 13-19 pct. I første halvår af 1979 var således ud af afdelingens 300 medlemmer i gennemsnit de 50 (alle kvinder) – eller en sjettedel – uden arbejde. De er dog langt fra alle hjemmehørende i Bredebro kommune, da afdelingen

LNJ-virksomheden, 1979. T.v. ses tømmerhandelen, t. h. spændtræfabrikken. Luftfoto: Kurt Gabs.

omfatter hele det gamle Tønder amt.

Træindustriarbejderforbundet har ca. 40 medlemmer i Bredebro, og her er alle i arbejde. Det samme gør sig stort set gældende inden for SiD, hvor der kun i vinterhalvåret findes en mindre vejrligsledighed.

Sammenlignet med de omliggende kommuner har Bredebro en meget lav ledighedsprocent.

Den ret stærke industrialisering, der har præget byens udvikling siden midten af 1960'erne, betød også, at der blev behov for et stort antal nye boliger.

Mens byen omkring 1960 stort set havde samme omfang som ved Genforeningen, er der i de sidste 15-20 år sket en voldsom udvidelse, som gør, at byens areal er blevet mere end fordoblet inden for dette tidsrum.

I 1962 købte kommunen Anders Michael Mikkelsens tidligere ejendom ved den gamle hovedvej syd for Trælborgvej. Arealet, hvor selve gården havde ligget, blev udlagt til sociale formål, mens markerne mellem den gamle Tøndervej og Omfartsvejen blev udstykket til boligområdet Østervang med plads til næsten 85 huse.

Man havde regnet med, at dette område ville dække behovet mange år frem, men fem år senere var det udbygget, og boligområdet Søndervang med 70 grunde blev inddraget og bebygget i årene op mod 1970, hvor her heller ikke var flere ledige grunde.

Næste etape i byens udvikling blev arealet Vestervang syd og vest for forsamlingshuset. Her opførtes i de kommende år 25 huse, og omkring 1976 måtte kommunen se sig om efter endnu et område til parcelhusbyggeri.

Det blev arealerne syd for byen mellem idrætsanlægget og Visbyvej, hvor man erhvervede den østlige halvdel, som nu er næsten udbygget. I 1979 købte kommunen den vestlige del af arealet, hvilket nu er under byggemodning. Hele dette område kaldes Langagrene, og her bliver i fuldt udbygget stand plads til 192 huse.

Kommunen regner med, at det vil dække behovet til henimod 1985.

Omtrent samtidig med, at Østervang var fuldt udbygget, og Søndervang blev inddraget som boligkvarter, opførtes fjernvarmeværket i 1966-67. Det forsyner alle de nye boligområder, hvor der er tilslutningspligt, samt en væsentlig del af husene i den gamle del af byen med varme.

Skolen fra 1920 var efterhånden ved at blive temmelig trang, og i forbindelse med, at der oprettedes en realafdeling, opførtes i 1958-59 en stor to-etagers fløj bag den gamle skole. Senere er skolen blevet yderligere udvidet i 1969, 1974-75 og nu igen i 1979.

Kommunens små skoler er i takt hermed blevet nedlagt. Ved kommunesammenlægningen i 1970, hvor Visby, Skast, Ballum, Randerup og Bredebro kommuner indgik i Bredebro storkommune, anmodede forældrene i Skast om, at børnene derfra måtte komme i Ballum skole.

Tre år senere, 1973, nedlagdes Borg skole, som da var nede på kun 7 elever, der overflyttedes til Visby, og i 1975 fulgte Harres skole med 13 elever efter.

Randerup skole, der for tiden har 15 elever, påtænkes nedlagt i 1982, hvor den efter kommunens prognoser skulle være nede på under ti elever. Eleverne vil efter den tid blive kørt til Ballum.

Der findes børnehaver i Bredebro og Visby med plads til i alt 72 børn.

I juli 1979 stod der 93 børn på venteliste til en daginstitutionsplads. Heraf havde de 39 et akut behov. Kommunen har i sin udbygningsplan for 1981 påregnet at opføre en integreret institution (børnehave og fritidshjem) med plads til 60 børn.

Bredebro 1965, set fra syd.

På den store hjørnegrund syd for Trælborgvej, hvor A. M. Mikkelsens gård havde ligget, opførtes i løbet af 1968 alderdomshjemmet »Hjørnegården« med plads til 27 patienter. Hjemmet er netop blevet udvidet med yderligere otte pladser.

Kommunen har et bibliotek i Bredebro med ca. 8000 bøger for voksne og ca. 12.000 for børn. I Ballum, Visby, Randerup og Harres findes filialbiblioteker.

Idrætsanlægget ligger i den sydlige udkant af byen ved Langagervej. Her opførtes i 1966 Bredebrohallen, delvist ved frivillig arbejdskraft.

Bredebro 1979, set fra syd. Luftfoto: Kurt Gabs.

Ideen til en idrætshal drøftedes første gang på et møde i forsamlingshuset i januar 1966, og i løbet af få dage var arbejdet med at indsamle midler og tegne frivillige arbejdstimer i fuld gang. Allerede 1. april var man så vidt, at »det første spadestik« kunne tages, og kun halvanden måned senere (15/5) holdt man rejsegilde. 2. november blev hallen taget i brug, kun ti måneder efter, at initiativet til opførelsen var taget og kun syv måneder efter arbejdets påbegyndelse.

Det et vist Danmarksrekord i rejsning af sportshal!
Hallen havde da kostet 520.000 kr., men de reelle

udgifter androg kun 350.000 kr., idet 170.000 kr. var ydet i form af frivillige arbejdstimer, og ved at lokale handlende og håndværkere havde leveret en del af materialerne til kostpris. Det resterende beløb var skaffet til veje dels ved frivillige bidrag på 130.000 kr., ved et kommunalt tilskud på 70.000 kr., ved overskuddet fra en kæmpebyfest i sommeren 1966 og ved et banklån på 100.000 kr.

Omkring hallen er der anlagt et stort stadion og i 1973 kunne man tage et friluftssvømmebassin i brug.

Bredebrohallen, som er en selvejende institution, der drives med kommunal støtte, udvidedes i 1978 med endnu en hal.

Syd for idrætsanlægget har kommunen erhvervet arealer med henblik på en eventuel udvidelse.

Den første sognerådsformand i Bredebro efter Genforeningen var gårdejer Nis Bennedsen fra Harres.

Han beklædte posten i fire år til 1924, og i de næste 22 år – til 1946 – var gårdejer Anders Petersen, Kummerlev, sognerådsformand. Han afløstes af købmand M. N. Madsen fra Harres, og 1954 overtog gårdejer Thorvald Kristensen fra Kummerlev hvervet. Han døde i 1969 efter i 15 år at have været kommunens førstemand, og gårdejer Peter Kjær fra Harres valgtes til hans efterfølger. Efter kommunesammenlægningen i 1970 valgtes han enstemmigt til borgmester, en post, han har beklædt siden.

Ved kommunevalget i 1970 fik socialdemokraterne valgt 4 mand, de radikale 1 og tre borgerlister, der var i valgforbund, tilsammen 10 mand.

Det ændredes i 1974 således, at socialdemokraterne måtte afgive to mandater, et til Fremskridtspartiet og et til en fællesliste, mens borgerlisterne og de radikale havde uændret mandattal.

I 1978 opstillede Venstre for første gang til et kommunalt valg i Bredebro og fik 6 mand valgt. Borgerlisterne fik derfor kun 3 mand, hvilket dog ikke betød nogen særlig stor omvæltning, idet en del af Venstres mandater, herunder også borgmesteren, tidligere havde været valgt på en borgerliste. Desuden fik de radikale deres mand valgt, socialdemokraterne genvandt et af de tabte mandater fra 1974, og den upolitiske fællesliste i Ballum fik en mand ind. Fremskridtspartiet stillede på grund af interne stridigheder ikke op i 1978. Siden valget har fælleslistens repræsentant meddelt, at han fra foråret 1979 tilslutter sig den socialdemokratiske gruppe, som således igen råder over 4 mandater.

Af folketingsvalgenes resultater i de seneste knap 35 år ser man, at kommunens førende partier er Venstre og Konservative, som ved de fleste valg har været de to største. Venstre har hele tiden beholdt førerpladsen, mens de Konservative nogle få gange har været sat på tredjepladsen af Socialdemokratiet. Ved de seneste valg er de Konservatives plads på listen dog stærkt truet. Fra 1973 har de været henvist til fjerde og femte pladsen i storkommunen, mens Socialdemokratiet og Fremskridtspartiet ligger som henholdsvis nr. 2 og 3. I 1975 rykkede endog Kristeligt Folkeparti frem som nr. fire med 194 stemmer, mens de Konservative med kun 180 stemmer henvistes til femtepladsen.

*Jens Holdt
(1895-1967)
præst og provst
i Brede
1925-1963.*

Ved valget i 1971 var Venstres førerstilling alvorligt truet, idet kun 9 stemmer, eller 0,4 procent af det samlede stemmetal, skilte socialdemokraterne fra førstepladsen. Også i 1977 var der nær ved »dødt løb«.

Folketingsvalgene viser således en vis fremgang for Socialdemokratiet, men det er bemærkelsesværdigt nok en fremgang i landdistrikterne. I selve Bredebro valgdistrikt har partiets stemmetal stort set været uændret siden 1960. I de forløbne tyve år har partiet hver gang på dette afstemningssted mønstret omkring 200 stemmer. Yderpunkterne er 1960 med 183 stemmer og 1966 med 241 stemmer.

De tre partier til venstre for Socialdemokratiet har ved de sidste fire valg opnået mellem to og fire procent af stemmerne i Bredebro kommune.

Skal man dele op efter borgerlige og socialistiske stemmer, så viser det sig, at Bredebro har et borgerligt flertal på tre fjerdedele. I 1971 havde Socialdemokratiet, SF, kommunisterne og VS tilsammen 31,8 pct. af stemmerne. Det var i 1973 faldet drastisk til 22,1 pct. 1975 var det næsten uændret 22,2 pct., og i 1977 kunne der noteres en fremgang til 25,9 pct.

Ved sammenlægningen i 1970 fik den nye storkommune et areal på 14.803 ha, og befolkningen udgjorde ca. 3600.

De fem små kommuners areal og folkemængde var således (1960):

Kommune	areal (ha)	befolkning
Bredebro	5429	1698
Visby	1991	668
Skast	1162	234
Randerup	1031	193
Ballum	5190	890
Storkommunen	14803	3683

I perioden 1950–70 havde Tønder amt et næsten stagnerende befolkningstal, idet stigningen kun androg 894 personer eller 2,1 pct (fra 41.998 i 1950 til 42.892 i 1970). Til sammenligning kan anføres, at der i Sønderborg amt i samme periode var en befolkningsstigning på 38,6 pct., i Åbenrå amt på 12,9 pct. og i Haderslev amt på 8,1 pct. For Sønderjylland som helhed var stigningen 15,2 pct., hvilket var 2–4 pct.

lavere end i Ribe og Vejle amter.

Ydermere faldt den nævnte stigning i Tønder amt næsten udelukkende på Tønder købstad, hvor befolkningen voksede fra 10.234 i 1950 til 10.977 i 1970. Af den samlede stigning på 894 personer faldt altså de 743 på byen således, at landområderne tilsammen kun kunne udvise en befolkningsstigning på 151 personer (0,4 pct.) i de tyve år.

Med baggrund i disse tal udarbejdede landsplanstyrelsen en prognose, som viste, at hvis den konstaterede tendens fortsatte, ville der ske en ganske betydelig afvandring af beboere fra landområderne, mens der samtidig ville blive en ret så betydelig tilvækst i byerne.

Bredebros storkommunes område, som i 1960 havde 3683 indbyggere, var i 1965 nede på 3653, altså en tilbagegang på 30 personer eller knap en pct. Dette tal var i 1970 yderligere faldet til 3604, eller en tilbagegang på yderligere 39 personer eller godt en pct.

Ud fra disse tal beregnede man, at hvis denne tendens fortsatte, ville storkommunen i 1985 kun have 3332 indbyggere. Dette ville betyde en befolkningstilbagegang på 7,5 pct. over femten år, eller en halv procent om året!

Hvis man derimod forhindrede den direkte afvandring fra området, beregnede man, at befolkningstallet i 1985 ved naturlig tilvækst ville have nået 4081 personer, eller en fremgang på godt 13 pct.

Man satte følgende alternativer op for egnens (og dermed også for Bredebros kommunes) udvikling:

»1. Færre mennesker – færre arbejdspladser – mindre aktivitet – mindre produktion og service – mindre økonomisk bærekraft – mindre personlig selvstændighed – mindre livskraft, hvorefter det fortsættes med »færre mennesker, endnu færre arbejdspladser o.s.v.«, indtil det hele visner og går i stå.

2. Flere mennesker – flere arbejdspladser – større aktivitet – større produktion og service – større økonomisk bærekraft – større personlig selvstændighed – større livskraft, og det fortsættes med »endnu flere mennesker, endnu flere arbejdspladser o.s.v.« og viser et samfund, der gror, og hvor menneskene trives.«

Stillet overfor disse to muligheder er det naturligt, at Bredebro – ligesom de øvrige Vesteregnskommuner – valgte det andet alternativ som model og satte alt ind på at skabe betingelserne for, at der ville blive *»flere mennesker«* og hvad dermed følger.

Den første og vigtigste betingelse for at få en sådan udvikling i gang var at skabe mulighed for flere arbejdspladser, først og fremmest inden for industrien. Det var den væsentligste baggrund for dannelsen af $\frac{1}{3}$ Bredebro Erhvervsudvikling og dermed opførelsen af industrihuset.

Man gik ud fra den teori, at én større virksomhed i området i sig selv ville tiltrække andre, og det har som bekendt vist sig rigtigt, i hvert fald i Bredebro.

Industrialiseringen vendte befolkningstilbagegangen. Det ses bl.a. deraf, at storkommunen i 1974 havde 3784 og i 1979 3950 indbyggere.

Selv om der ikke er tale om nogen eksplosiv befolkningstilvækst, tyder alt på, at man inden 1985 når

de 4081 indbyggere, som prognosen forudsagde ved en afvandring på nul. Måske vil der endda vise sig at være et mindre »overskud«, når regnskabet gøres endeligt op.

Den nyeste prognose (fra 1979) regner med, at Bredebro kommune i 1992 vil nå op på 4404 indbyggere.

Det må således konkluderes, at det lykkedes at vende tendensen fra en truende tilbagegang til en mindre fremgang i befolkningstallet.

Bredebro er dog stadig landets femtemindste kommune med hensyn til indbyggertallet. Kun Blåvandshuk, Højer, Fanø og Læsø har færre indbyggere.

Med en befolkningstæthed på 26 indbyggere pr. kvadratkilometer er kommunen tillige et af de tyndest befolkede områder i landet.

Dette i forbindelse med, at der er tale om et traditionelt rent landbrugsområde, hvor byen har fungeret som servicecenter for omegnen, gør, at det er ekstra bemærkelsesværdigt, at netop Bredebro, oven i købet først og fremmest ved lokalt initiativ og takket være mange dygtige arbejdere, har kunnet udvikle sig til et industrielt centrum i den vestlige del af Sønderjylland.

Hvor der for tyve år siden overhovedet ikke fandtes industri – bortset fra mejeriet – ligger nu en lille halv snes industrivirksomheder med over fire hundrede medarbejdere.

Det giver problemer.

Men det giver også muligheder for fremtiden.

H. E. Sørensen

Bredebro gennem 75 år

Omkring 1900 lå her to små landsbyer. I dag er det en driftig industriby med flere store virksomheder. Her berettes om de forløbne 75 år. Den tyske tid. Verdenskrig og genforening. 30'ernes krisetider og de sidste tyve års industrialisering. Historien handler om mennesker. Denne bog handler om mennesker i og omkring Bredebro.

ISBN 87 87481 27 8

DIS-Danmark

